

KOMPREENSI TULIS

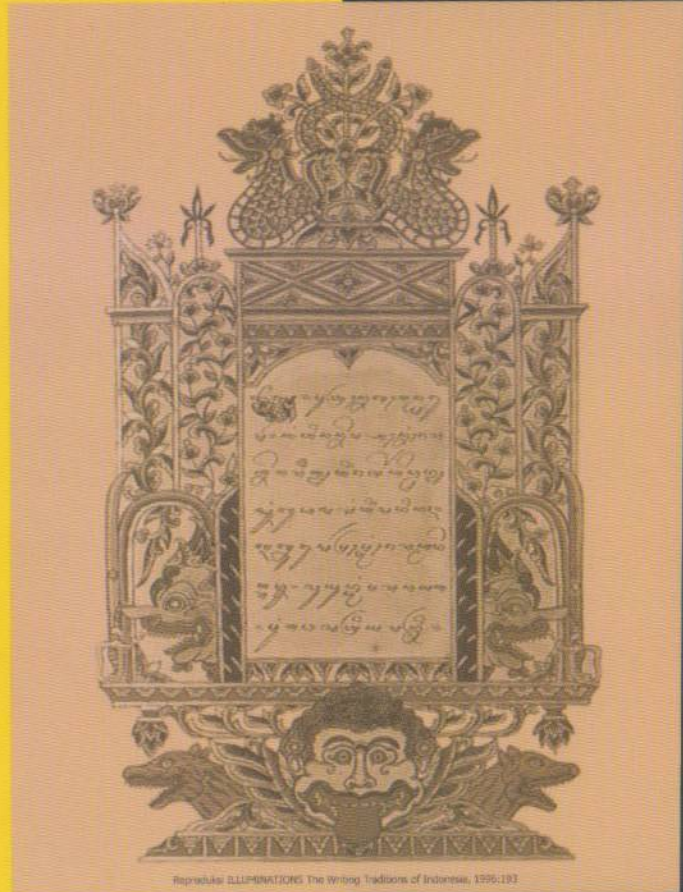
Kaipun dening Hesti Mulyani

KOMPREENSI TULIS

Kaipun dening Hesti Mulyani

Reproduksi GOLDEN LETTERS Writing Traditions of Indonesia, 1991-94

Reproduksi ILLUMINATIONS The Writing Traditions of Indonesia, 1995-193

Astungkara Media
Dukuh, Tangkilan, Sidoarum
Godean, Sleman, Yogyakarta 55564
Telepon 0274 - 786 3130

ISBN 978-602-17858-0-5

2013

KOMPREHENSİ TULIS

KOMPREHENSİ TULIS

Oleh: Hesti Mulyani

AP 961 03. 09

All right reserved

© Penerbit Astungkāra Media

Dukuh, Tangkilan, Sidoarum, Godean, Sleman

Yogyakarta 55564

Phone : 0816 426 3130

Desain sampul: Spika Astungkāra Desain

Layout: Astungkāra

Diterbitkan pertama kali oleh

Penerbit Astungkāra Media

Hak cipta dilindungi oleh undang-undang
Dilarang mengutip atau memperbanyak sebagian atau
seluruh isi buku ini tanpa izin tertulis dari Penerbit

Perpustakaan Nasional Republik Indonesia: Katalog Dalam Terbitan (KDT)

ISBN 978-602-17858-0-5

Hesti Mulyani

Komprehensi Tulis --- Yogyakarta: Penerbit Astungkāra Media

Komprehensi Tulis, Cetaka Pertama, Juni 2013

Cetaka Kedua, Juli 2015

ix + 168 hlm.; 15 x 20 cm

Dicetak oleh Astungkāra Offset Yogyakarta

isi diluar tanggung jawab percetakan

PRAWACANA

Alhamdulillah wa Sukurillah konjuk dhumatêng Allah SWT ingkang tansah paring lumubèring rahmat, barokah, sàhà hidayah dhatêng kulà. Kanthi pêparinganing Allah SWT dhatêng kulà mênikà, saénggà buku kanthi irah-irahan *Komprehensi Tulis* sagêd maujud tanpà pambêngan ingkang damêl rêribêtung lampah.

Buku *Komprehensi Tulis* mênikà katujokakên dhatêng pamaos, inggih masarakat umum, ingkang kèpéngin mangrêtos sàhà nguri-uri bab kawruh aksàrà Jàwà, kawruh bàsà, kawruh sastrà, sàhà, kawruh budâyà. Munggingwong pàrà siswà sàhà mähàsiswà, buku mênikà kaangkah sagêdà migunani kanggé gègaran sinau mangrêtos wujuding aksàrà Jàwà ngantos dumugi mangrêtos tâtà panyêratipun wontên ing kawruh bàsà, kawruh sastrà, sàhà, kawruh budâyà Jawi.

Buku mênikà kasusun kanthi andharan ingkang magêpokan kalihan katrampilaning bàsà. Déné katrampilan bàsà mênikà kapérang dados sèkawan, inggih mênikà mirêngakên, nyêmak, maos, sàhà nyêrat mawi aksàrà Jàwà sàhà Latin. Wondéné urut-urutaning andharan ingkang kasusun wontên ing buku mênikà dipunwiwiti saking andharan bab kawruh bàsà, wujud, jinis, caranipun maos, sàhà tâtà panyêrating aksàrà Jàwà, ngantos dumugi kadospundi mênggah caranipun damêl alih tulis aksàrà Jàwà dados aksàrà Latin, ngrimbag têmbung-têmbung ngamancà (*etimologi*), damêl *parafrase* mliginipun *teks* ingkang kasêrat kanthi dhapukan sêkar mაცაპატ, damêl alih bàsà utawi *terjemahan*-ipun, sàhà kadospundi mênggah caranipun mangrêtos sàhà paham isining *teks* miturut ngèlmu bàsà, sastrà, sàhà budâyà Jawi.

Têmtu kémawon buku mênikà dèrèng sagêd kawastanan saé mênàpà malih sampurnà. Pramilà awit saking mênikà, sok-sintênà ingkang kèrsà paring wawasan, bab mênàpà ingkang prèlu dipun-éwahi,

dipuntambahi, utawi dipunkirangi badhé katampi kanthi lênggá-
lênggáwaning manah. Bab mêniká kaantu-antu sangêt supados ing têngbé
buku mêniká sagêd sâyá murakabi. Amin.

Ngayogyakarta, Jumat Wagé, 25 Januari 2013

Hesti Mulyani

PRATÉLAN ISI

IRAH-IRAHAN.....	i
PRÁWACĀNĀ.....	v
PRATÉLAN ISI.....	vii
<i>SISTEM EJAAN</i>	ix
BAB I KAWRUH AKSĀRĀ JĀWĀ.....	1
1. Purwáká.....	1
2. DêntâwyânjĀnĀ.....	3
3. Pathokan Panyêrating AksĀrĀ JĀwĀ.....	27
4. Têtêngêr wontén ing Sêratan.....	29
5. Bab Panyêrating Têmbung-têmbung mawi AksĀrĀ JĀwĀ.....	32
6. Bab AksĀrĀ Latin sĀhĀ Caranipun Maos AksĀrĀ JĀwĀ.....	34
7. Pratélan Waosan.....	39
BAB II KAWRUH BĀSĀ.....	41
1. Titi-swĀrĀ.....	41
2. Titi-têmbung sĀhĀ Titi-ukĀrĀ.....	43
3. <i>Ungkapan</i> utawi <i>Idiom</i>	45
4. BĀsĀ Limrah sĀhĀ BĀsĀ Éndah.....	46
5. Pratélan Waosan.....	54
BAB III KAWRUH SASTRĀ SĀHĀ KAWRUH BUDĀYĀ....	57
1. Kawruh SastrĀ.....	57
2. Kasusastran sĀhĀ PujĀnggĀ Kasusastran Jawi.....	58
3. Sêkar MĀcĀpat.....	66
4. Caranipun Maos <i>Teks</i>	71
5. Kawruh BudĀyĀ.....	77
6. Bab ingkang Gêgayutan kalihan Ringgit.....	93
7. Pratélan Waosan.....	98

BAB IV ALIH TULIS TEKS SĀHĀ PARAFRASE.....	101
1. Alih Tulis Teks.....	101
2. Transliterasi.....	102
3. Metode Transliterasi Diplomatik sĀhĀ Metode Transliterasi Standar.....	102
4. Transkripsi.....	106
5. Metode Transkripsi Diplomatik sĀhĀ Metode Transkripsi Standar.....	106
6. Parafrase sĀhĀ Terjemahan Teks Dhapukan Sĕkar Sĕratan AksĀrĀ JĀwĀ.....	109
7. Pratélan Waosan.....	112
LAMPIRAN.....	114
I. Panutup.....	114
II. Waosan.....	116
III. NĀmĀ-namaning Wĕkdal.....	130
IV. CĀrĀ Anggĕnipun Nyĕrat Carakan.....	133
V. Kawruh Wujud sĀhĀ Céngkok utawi Gambaraning Ringgit.....	144

SISTEM EJAAN

Sistem ejaan ingkang dipun-ginakakĕn, kanggé bĀsĀ Indonesia sadayanipun ngginakakĕn *Ejaan Bahasa Indonesia yang Disempurnakan (EYD)*. Dĕné kanggé bĀsĀ Jawi sakĕdhik radi nyĕbal saking *Ejaan Bahasa Jawa yang Disempurnakan*, inggih mĕnikĀ aksĀrĀ e (pĕpĕt) ngginakakĕn tĀndhĀ ê kanggé nyĕrat fonem /ə / ungĕlipun ê kados ing tĕmbung lĕbĕt 'dalam', sĕnĕng 'senang'; aksĀrĀ e (taling) ngginakakĕn tĀndhĀ é kanggé nyĕrat fonem / e / ungĕlipun é kados ing tĕmbung lĕlé 'ikan lele', dhĕwé 'sendiri'; sĀhĀ aksĀrĀ e (taling) ngginakakĕn tĀndhĀ è kanggé nyĕrat fonem / æ / ungĕlipun è kados ing tĕmbung ĕlĕk 'jelek', bĕbĕk 'itik'. Sasanĕsipun mĕnikĀ aksĀrĀ a (lĕgĕnĀ) ngginakakĕn tĀndhĀ Ā kanggé nyĕrat fonem / ɔ / ungĕlipun Ā kados ing tĕmbung bĀsĀ 'bahasa', swĀrĀ 'suara'.

Irah-irahaning *naskah* sĀhĀ pĕthikan-pĕthikan abĀsĀ Jawi ngginakakĕn *Ejaan Bahasa Jawa yang Disempurnakan* kanggé nggampilakĕn panyĕratipun. Ananging, kanggé aksĀrĀ e (pĕpĕt) ngginakakĕn tĀndhĀ ê kanggé nyĕrat fonem / ə /, aksĀrĀ e (taling) ngginakakĕn tĀndhĀ é kanggé nyĕrat fonem / e /, aksĀrĀ e (taling) ngginakakĕn tĀndhĀ è kanggé nyĕrat fonem / æ /, sĀhĀ aksĀrĀ a (lĕgĕnĀ) ngginakakĕn tĀndhĀ Ā kanggé nyĕrat fonem / ɔ /.

SadĀyĀ irah-irahaning buku ingkang kasĕrat mawi aksĀrĀ Latin ingkang ngginakakĕn ejaan sadĕrĕngipun *EYD*, tĕtĕp kasĕrat mĕnĀpĀ wontĕnipun murih tĕtĕp kajagi aslinipun, ugi supados botĕn nuwuhakĕn salah tapsir. Kanggé irah-irahaning buku utawi *naskah* sĕratan aksĀrĀ JĀwĀ utawi Carakan kajumbuhakĕn kalihan *EYD*.

KAWRUH AKSÁRÁ JÁWÁ

1. Purwáká

Têmbung *komprens*i makatên asli saking básá Inggris, inggih saking têmbung aran *comprehension* (Echols, 1981: 134) tégêsipun pangrêtosan, pamahaman; têmbung kaananipun dados *comprehensive* tégêsipun wiyar, ngéngingi mawarni-warnining bab. Déné ingkang dipunkajêngakên têmbung *tulis* inggih mêniká sadâyá anggitan ingkang sinêrat kanthi básá Jawi, mawi aksárá Jáwá, sáhá aksárá Latin. Inggih anggitan ingkang sinêrat kanthi dhapukan gancaran (*prosa*) mênâpá déné anggitan ingkang sinêrat kanthi dhapukan sêkar (*puisi*). Dados, têmbung *komprens*i *tulis* tégêsipun sadâyá anggitan ingkang sinêrat ingkang ngandharakên bab pangrêtosan utawi pamahaman ngéngingi mawarni-warnining bab. Inggih ngéngingi pangrêtosan utawi pamahaman bab ingkang gégayutan kalihan bab básá, sastrá, sáhá budyaning masarakat rumiyin ingkang dipunlêstantunakên sarâna sinêrat.

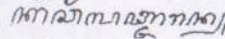
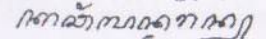
Têtilaraning tiyang sêpuh, léluhur utawi nènèk-moyang ingkang awujud sêratan mêniká dipunsêbut *naskah* utawi *manuskrip*. *Naskah* utawi *manuskrip* Jawi tégêsipun anggitan ingkang sinêrat, ingkang taksih asli mênâpá déné salinanipun, ingkang ngandharakên bab-bab tartamtu, sinêrat kanthi básá Jawi (Jawi Kina, Jawi *Pertengahan*, Jawi Anyar), mawi aksárá Jáwá sáhá aksárá Latin, ingkang kasêrat mawi dlancang (*kertas*). *Naskah* utawi *manuskrip* makatên wontên warni tigâ, inggih mêniká (1) *naskah* utawi *manuskrip* lésan, (2) *naskah* utawi *manuskrip* sêratan tangan (carik), sáhá (3) *naskah* utawi *manuskrip* sêratan cithak.

Naskah utawi *manuskrip* lésan mênikâ têngsipun sadâyâ andharan ingkang kawahyakakên sarânâ lésan ingkang dipunlésanakên kanthi turun-tumurun saking tiyang kinâ-kinâ dumugi masarakat samangkénipun. Contonipun cariyos utawi dongèng kanggé sarânâ nilêmakên laré. *Naskah* utawi *manuskrip* sêratan tangan (carik) makatên ngandharakên bab manékâ warni. Tuladhanipun bab andharan ingkang magêpokan kalihan bab bâsâ, agâma, sejarah, sârâsilah, kukum sâhâ pranatan, ringgit, sastraning ringgit, sastrâ, piwulang sâhâ suluk, primbon sâhâ pawukon, *musik*, bêksan, *adat-istiadat*, *lain-lain* (Behrend, 1997: x-xii). Wondéné *naskah* utawi *manuskrip* sêratan cithak mênikâ kados déné ingkang sêratan tangan (carik) namung kémawon sêratanipun sampun kacithak.

Wontên ing buku *Komprehensi Tulis* mênikâ bab-bab ingkang badhé karêmbag wontên warni ênêm. Déné urut-urutaning rêmbag, inggih mênikâ (1) kawruh aksârâ Jâwâ (2) kawruh bâsâ, (3) kawruh sastrâ, (4) kawruh budâyâ, (5) alih tulis, sâhâ (6) *parafrase*. Ananging sadèrèngipun lumampahing bab rêmbag ingkang kapisan prêlu kaandharakên langkung rumiyin kawruh bab aksârâ Jâwâ sâhâ aksârâ Latin ingkang kaginakakên kanggé ngandharakên bâsâ Jawi, kados ing pérangan 2 ngandhap mênikâ.

Prakawis ingkang dados bêbakuning rêmbag wontên ing bab caranipun maos sâhâ nyêrat mawi aksârâ Jâwâ (dédé aksârâ **Jawi**, awit aksârâ **Jawi** mênikâ aksârâ Arab kanggé nyêrat bâsâ Melayu: *hikayat*) makatên warni-warni. Ananging, ingkang kawrat wontên ing sêratan mênikâ namung rêringkêsan kémawon adhêdhasar pustakâ sawatawis (Adisasmata, 1955; Antunshono, 1956: 7-13; Arintaka, 1983; Padmosoekotjo, 1989; Poerwadarminta, 1953: 121-132; Sadjiyo Prawiradisastra, 1992; Tim Penyusun, 1994; S. Padmosoekotjo, 1960; sâhâ Riyadi, 2002). Wondéné prakawis ingkang badhé kaandharakên inggih mênika bab dântâwyanjânâ utawi urut-urutaning aksârâ Jâwâ,

pathokan panyêratipun, têtêngêr ing sêratan, panyêrating têmbung-têmbung, kadospundi anggènipun nyêrat mawi aksârâ Latin, sâhâ kadospundi mênggah anggènipun maos waosan ingkang sinêrat mawi aksârâ Jâwâ.

Kauningânâ, bilih aksârâ Jâwâ ing sêratan mênikâ ngginakakên pawadan ingkang sampun kalimrah lumampah ing sawatawis wêkdal kèpêngkêr. Bab mênikâ kapratêlakakên, supados botên nuwuhakên pradondining pamanggih. Sawatawis tulâdhâ makatên, panyêrating têmbung-têmbung kalatinakên kacang lan jaran botên kasêrat supados botên kasêrat utawi kawaos kacang lan jaran.

Déné ginâ paédahing aksârâ Jâwâ ingkang pokok inggih mênikâ minangkâ pirantos kanggé sêsulihing sambêt raos-pangraosing manungsâ mliginipun masarakat Jawi, ing salêbêting bêbrayan. Sasanèsipun mênikâ inggih kanggé sarânâ mahyakakên gagasan sarânâ sinêrat, kados ta kanggé nyêrat sêrat ibêr, *naskah* utawi buku, lsp. Adhêdhasar andharan kasêbut nélakakên bilih pangrêtosan bab aksârâ Jâwâ makatên migunani sangêt kanggé sarânâ mbêdhah isining *naskah* utawi buku ingkang kasêrat mawi aksârâ Jâwâ utawi kanggé mahyakakên gagasan. Kanthi makatên pangrêtosan bab aksârâ Jâwâ prêlu sangêt kanggé pârâ pamaos murih aksârâ Jâwâ têtêp lêstantun, langkung-langkung prayogi sangêt kawulangakên dhatêng pârâ putra utawi siswâ ing pamulangan murih sagêd katampi sartâ kadarbê. Wondéné andharan bab aksârâ Jâwâ kados ing sêratan salajêngipun.

2. Dântâwyanjânâ

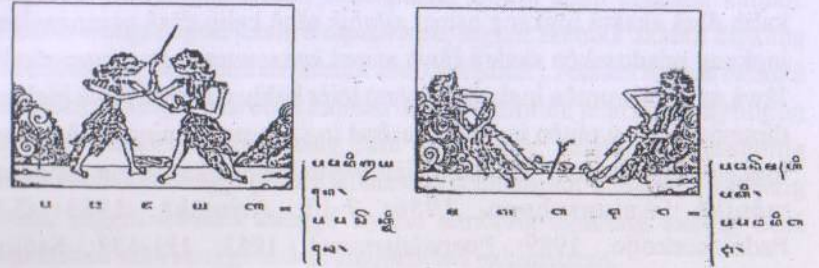
Dântâwyanjânâ, inggih mênikâ carakan utawi urut-urutaning aksârâ Jâwâ. Miturut panalitènipun pârâ sarjânâ, ing jaman rumiyin, aksârâ Jâwâ mênikâ asalipun saking aksârâ *Dévanāgarī*. Aksârâ *Dévanāgarī* mênikâ kanggé nyêrat bâsâ Sansêkêrta, inggih basanipun tiyang India. Déné wujudipun kados ing ngandhap mênikâ (kapêthik

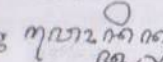
wêtah saking buku *A Sanskrit Primer* anggitanipun Perry, kacithak 1953 kaca 1-2).

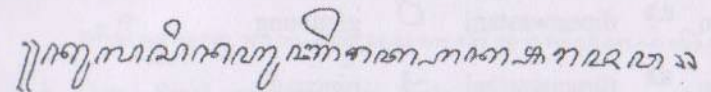
		Vowels					
		short		long			
simple	{	palatal	अ a	आ ā			
		labial	इ i	ई ī			
		lingual	उ u	ऊ ū			
		dental	ए e	ऐ ai			
diphthongs	{	palatal			ए e	ऐ ai	
		labial			ओ o	औ au	
Visarga : ह							
Anusvāra : ण or ङ							
Consonants							
		surd	surd asp.	sonant	sonant asp.	nasal	
Mutes	{	guttural	क k	ख kh	ग g	घ gh	ङ ṅ/n
		palatal	च c	छ ch	ज j	झ jh	ञ ñ
		lingual	ट t	ठ th	ड d	ढ dh	ण ã
		dental	त t	थ th	द d	ध dh	न n
		labial	प p	फ ph	ब b	भ bh	म m

Perry Sanskrit Primer

Manawi miturut cariyos babad Jawi aksara Jawa menika saking dongèng **Dorâ-Sembadâ** ing jamanipun Ajisakâ. Andharanipun kados ing ngandhap menika (Riyadi, 2002; Antunshono, 1956: 7).

Aksara Jawa menika anggènipun nyêrat saking kiwa manêngên, papanipun wontên ing sangandhaping garis, mênawi dlangangipun wontên garisipun. Aksara Jawa asipat *silabik*, têngesipun sabên satunggal aksara nggambarakên satunggal wandâ. Bédâ kalihan aksara Latin ingkang *fonemis*, têngesipun sabên satunggal aksara nggambarakên satunggal *inti bunyi*. Aksara Jawa menika ugi asipat *konsonantal*, têngesipun sabên satunggal aksara ingkang dipunpasangi utawi dipunpangku nggambarakên satunggal *konsonan* utawi aksara ingkang botên madêg piyambak tanpâ aksara swara (tuladhanipun nyêrat têngbung kawaos= wontên). Déné panyêratipun aksara Jawa menika botên milah-milahakên antawisipun têngbung satunggal sâhâ satunggalipun, dados kasêrat lajêngan kémawon. Sêratan makatên menika kasêbut *scriptio-continuo* (kagambarakên makatên= |||||). Bédâ kalihan aksara Latin ingkang milah-milahakên sabên têngbungipun (kagambarakên makatên= ||||| ||||| |||||). Tuladhanipun nyêrat ukara

kalatinakên dados **Kulâ sinau nyêrat aksara Jawa**. Wondéné caraning nyêrat sâhâ wujud ing aksara Jawa kapriksanana ing pérangan lampiran.

Aksâra Jâwâ mênikâ ingkang baku wontên kalih dâsâ, inggih kalih dâsâ aksâra ingkang asipat *silabik* sâhâ kalih dâsâ pasanganipun ingkang ndadosakên aksâra Jâwâ asipat *konsonantal*. Pasangan aksâra Jâwâ mênikâ wontên ingkang kasêrat jèjèr kalihan aksâra Jâwâ ingkang dipunpasangi, wontên ingkang kasêrat ing sangandhaping aksâra Jâwâ ingkang kapasangan. Wondéné dêntâwyanjanipun kados ing ngandhap mênikâ (Antunsuhono, 1956: 7-13; Arintâkâ, 1983: 2-9; Padmosoekotjo, 1989; Poerwâdarminatâ, 1953: 121-132; Sadjijo Prawirâdisastrâ, 1992; Tim Penyusun, 1994).

a. Aksâra Jâwâ sâhâ Pasanganipun

Aksâra Jâwâ	Pasanganipun
ꦲ ꦛ ꦚ ꦭ ꦭꦶ	ꦏ ꦏꦱ ꦏꦩ ꦏꦮ ꦏꦺ
ꦲꦠ ꦲꦩ ꦲꦱ ꦲꦸ ꦲꦺ	ꦠ ꦱ ꦩ ꦸ ꦺ
ꦲꦩ ꦲꦱ ꦲꦸ ꦲꦺ ꦲꦫ	ꦩ ꦱ ꦸ ꦺ ꦫ
ꦲꦱ ꦲꦸ ꦲꦺ ꦲꦫ ꦲꦭ	ꦱ ꦸ ꦺ ꦫ ꦭ

- há nâ cá râ kâ : tégêsipun ânâ utusan
- dâ tâ sâ wâ lâ : tégêsipun pâdhâ suwâlâ
- pâ dhâ jâ yâ nyâ : tégêsipun pâdhâ digdayané
- mâ gâ bâ thâ ngâ : tégêsipun pâdhâ dadi bathang

- pasangan ꦲꦏ dipunwastani ꦏꦏ gandhul utawi gondhèl
- pasangan ꦲꦱ dipunwastani ꦱꦱ kêmbang
- pasangan ꦲꦸ dipunwastani ꦸꦸ gêmbung
- pasangan ꦲꦺ dipunwastani ꦺꦺ pincang

Aksâra murdâ utawi aksâra *mahaprana*, inggih mênikâ aksâra

ingkang pancènipun kédah kaucapakên kanthi abab ingkang kathah. Kosok-wangsulipun aksâra *alpaprana*, inggih mênikâ aksâra ingkang kédah kaucapakên limrah (kanthi abab sakêdhik). Aksâra murdâ mênikâ salêrêsipun ungêlipun bédâ kalihan ingkang limrah, jalaran rumiyinipun aksâra mênikâ piridan saking bāsâ Sansêkêrta. Ananging, tumrapping bāsâ Jawi dipunanggêp sami kémawon. Ginanipun kémawon ingkang bédâ, inggih mênikâ kanggé nyêrat têngbung-têngbung saking bāsâ ngamancâ sâhâ kanggé tâta-prunggu utawi pakurmatan.

Aksâra murdâ mênikâ botên kénging kanggé sêsi-gêging wândâ. Inggih ingkang limrah kasêrat nganggé aksâra murdâ mênikâ asmaning parâ luhur, jêjuluk, sâhâ padununganipun inggih namung satunggal aksâra kémawon sabên têngbung kaurutakên saking ngajêng. Manawi urutaning aksâra ngajêng piyambak botên wontên lajêng wingkingipun utawi urutaning aksâra ingkang nomêr kalih, manawi botên wontên lajêng aksâra angka tigâ, lsp. Kajawi manawi nyêrat têngbung *Gusti Allah* limrahipun aksâra murdâ ingkang wontên kasêrat sadâyâ.

Aksâra murdâ mênikâ cacahipun wontên wolung aksâra, inggih mênikâ: Nâ, Kâ, Tâ, Sâ, Pâ, Gâ, Bâ, Jñâ. Déné wujudipun kados ing ngandhap mênikâ.

Aksâra Pasanganipun

ꦲꦏꦏꦱꦏꦩꦏꦮꦏꦺ	ꦲꦠꦱꦩꦸꦺꦫ
------------	---------

Tulâdhâ panganggéning aksâra murdâ kanggé nyêrat:

1. asmanipun parâ luhur, jêjulukipun, sâhâ padununganipun
 - a. Kangjêng Susuhunan Pakubuwânâ ing Surâkartâ Hadiningrat.

ꦏꦱꦱꦶꦁꦱꦸꦱꦸꦃꦸꦤꦤꦏꦧꦸꦮꦮꦤꦤꦏꦲꦭꦶꦁꦱꦸꦫꦏꦠꦏꦲꦲꦢꦶꦤꦶꦁꦫꦠ (ꦲꦸꦥꦤꦶꦁꦫꦠ)

- b. Dèwi Sintâ putrané putri Prabu Janâkâ Ratu nagâra Mantili kagarwâ Prabu Râmâ.

Handwritten text in Indonesian script, likely a list or notes related to the exercises.

2. Samênikâ jaman *demokrasi*. Prayoginipun sadâyâ asmaning tiyang sâhâ titah ingkang tâtâ-caraning gêsang kados manungsâ, kados tâ rasêksâ, wanârâ lsp. ingkang kasêbut ing cariyos padhalangan lss., kasêrat mawi aksârâ murdâ cêkap satunggal aksârâ kémawon. Tuladhanipun kados ing ngandhap mênikâ.

- a. $\overset{\circ}{\text{Dipâ}}\overset{\circ}{\text{prawirâ}}$ = Dipâprawirâ
- b. $\overset{\circ}{\text{Prawirâ}}\overset{\circ}{\text{martâyâ}}$ = Prawirâmartâyâ
- c. $\overset{\circ}{\text{Bu}}\overset{\circ}{\text{Guru}}\overset{\circ}{\text{Nurratri}}$ = Bu Guru Nurratri
- d. $\overset{\circ}{\text{Pak}}\overset{\circ}{\text{Mantri}}\overset{\circ}{\text{Aripin}}$ = Pak Mantri Aripin
- e. $\overset{\circ}{\text{Radèn}}\overset{\circ}{\text{Ajêng}}\overset{\circ}{\text{Kartini}}$ = Radèn Ajêng Kartini

Aksârâ rékan utawi aksârâ damêlan mênikâ kanggé mujudakên aksârâ ngamancâ, langkung-langkung aksârâ Arab. Aksârâ rékan mênikâ kathahipun wontên gangsal, inggih mênika: khâ, dzâ, fâ, zâ, ghâ, wujudipun makatên:

khâ dzâ fâ zâ ghâ

Tulâdhâ:

- 1. $\overset{\circ}{\text{Khatib}}$ = *Khatib*, kâtib 'punggawâ mèsjid andhahanipun pêngulu'
- 2. $\overset{\circ}{\text{dzikir}}$ = *dzikir*, dikir, dhikir 'nyêbut "Laillah hailallah" bola-bali

- 3. $\overset{\circ}{\text{faham}}$ = *faham*, paham 'ngrêti bangêt'
- 4. $\overset{\circ}{\text{zakat}}$ = *zakat*, jakat 'dânâ sapéranganing barang darbèké'
- 5. $\overset{\circ}{\text{ghaib}}$ = *ghaib*, gâib 'samar, winadi'

Manawi aksârâ rékan karakêtan sandhangan pêpêt, cêcakupun tigâ kasêrat ing salêbêtipun pêpêt. Déné yèn karakêtan sandhangan wulu, layar utawi cêcak, cêcakupun tigâ kasêrat ing sakiwanipun. Tuladhanipun:

- 1. $\overset{\circ}{\text{fitrah}}$ 3. $\overset{\circ}{\text{dwifungsi}}$
- 2. $\overset{\circ}{\text{farlu}}$ 4. $\overset{\circ}{\text{Firman}}$ = *Firman* 'sabda Allah'

Aksârâ swârâ mênikâ sajatosipun namung wontên gangsal, inggih mênikâ a, i, é, u, o. Ananging aksârâ ré sâhâ lê kalêbêtakên wontên aksârâ swârâ (piridan saking aksârâ *Dévanāgārī*, kapriksanânâ kâcâ 4 ngajêng), milanipun wontên ingkang mastani bilih aksârâ swârâ mênikâ wontên pitu (milâ ing sangkalan "swârâ" awatak 7), inggih mênikâ:

- 1) $\overset{\circ}{\text{a-kârâ}}$, $\overset{\circ}{\text{i-kârâ}}$, $\overset{\circ}{\text{é-kârâ}}$, $\overset{\circ}{\text{u-kârâ}}$, $\overset{\circ}{\text{o-kârâ}}$
- 2) $\overset{\circ}{\text{rê/pâ}}\overset{\circ}{\text{cêrêk}}$, lêlirunipun $\overset{\circ}{\text{pasanganipun}}$...
- 3) $\overset{\circ}{\text{lê/ngâ}}\overset{\circ}{\text{lêlêt}}$, lêlirunipun $\overset{\circ}{\text{pasanganipun}}$...

Aksârâ swârâ mênikâ ginanipun kanggé mujudakên aksârâ ngamancâ, langkung-langkung aksârâ Arab. Tuladhanipun:

- 1. $\overset{\circ}{\text{Agustus}}$ 4. $\overset{\circ}{\text{Oktober}}$
- 2. $\overset{\circ}{\text{Ibrahim}}$ 5. $\overset{\circ}{\text{Usman}}$

3. عسپرس (إسپرسو) Èsprès

6. إنگریسی (انگریز) Inggris

Aksàrà swàrà mênikà botên kénging dados pasangan. Manawi dumunung ing sawingkining wandà sigêg, aksàrà sêsigêging wandà kédah kapangku. Tuladhawipun:

1. لولان (أبريل) wulan April
2. پاك ادریس (إدريس) Pak Idris
3. پانگکات اوبسیتیر (پانگکات اوبسیتیر) Pangkat Opsihètèr
4. مالئم ریبو (مالم ريبو) Malêm Rêbo
5. ماس اومارساید (ماس اومارساید) Mas Umarsaid
6. مانان لپیت (مانان لپیت) mangan lèpèt

Aksàrà swàrà mênikà botên kénging dipunsukani sandhangan swàrà. Pramilà botên lèrès manawi nyérat

إمام (إمام)	lèrèsipun	أمام (أمام)	= Imam
أومار (أومار)	lèrèsipun	أومار (أومار)	= Umar
عس (عس)	lèrèsipun	عس (عس)	= ès

b. Sandhangan

Sandhangan inggih mênikà praboting aksàrà Jàwà kanggé mbédakakèn ungêling wandà ing bàsà Jawi. Sandhangan ing aksàrà Jàwà wontên warni tigà kados ing ngandhap mênikà.

1) Sandhangan swàrà

اكي (أكي) kasêbut wulu (ulu), tuladhà لولان (أكي) = iki pipi

دودو (دودو) kasêbut suku, tuladhà دودو (دودو) = dudu kuku

رینے (رینے) kasêbut taling, tuladhà رینے (رینے) = kéréne réné

کورونے (کورونے) kasêbut taling tarung, tuladhà کورونے (کورونے) = coroné

سڀا (سڀا) kasêbut pèpèt, tuladhà سڀا (سڀا) = sègà pèrà sèpà

2) Sandhangan panyigêging wandà

گاجا (گاجا) kasêbut wignyan, gantosipun sigêg لولان (گاجا) tuladhà گاجا (گاجا) = gajah

کرم (کرم) kasêbut layar, gantosipun sigêg لولان (کرم) tuladhà کرم (کرم) = kurmà

رینگانگ (رینگانگ) kasêbut cècak, gantosipun sigêg لولان (رینگانگ) tuladhà رینگانگ (رینگانگ) = rênggang

3) Sandhangan wyanjănà

کراسا (کراسا) kasêbut cakra, gantosipun panjang لولان (کراسا) tuladhà کراسا (کراسا) = kràsà

پرلو (پرلو) kasêbut kèrèt, gantosipun cakra pèpèt لولان (پرلو) tuladhà پرلو (پرلو) = prèlu

کوپاھ (کوپاھ) kasêbut péngkal, gantosipun panjang لولان (کوپاھ) tuladhà کوپاھ (کوپاھ) = kopyah

b. 1 Ungêling Aksàrà sàhà Sandhangan Swàrà

1) Aksàrà sàhà sandhangan swàrà mênikà tumrap ing tèmbug satunggal kalihan satunggalipun, ungêlipun botên tèmту sami. Aksàrà لولان upaminipun, wontên ingkang ungêlipun kanthi abab kathah, wontên ingkang mawà abab mândà-mândà. Aksàrà لولان ingkang dados sêsigêg, ungêlipun wontên ingkang antèb sàhà wontên ingkang ampang. Aksàrà lègèna, wontên ingkang ungêlipun jèjèg sàhà wontên ingkang miring. Sadâyà andharan mênikà, katranganipun badhé kapratèlakakèn ing andharan salajèngipun.

2) Sok wontên ingkang nyêrat

ꦏꦱꦺꦫꦠ꧀ꦏꦭꦺꦤ꧀ꦠꦸ	kasêrat klèntu	ꦏꦱꦺꦫꦠ꧀ꦏꦭꦺꦤ꧀ꦠꦸ	
ꦏꦱꦺꦫꦠ꧀ꦏꦭꦺꦤ꧀ꦠꦸ	kasêrat klèntu	ꦏꦱꦺꦫꦠ꧀ꦏꦭꦺꦤ꧀ꦠꦸ	
ꦏꦱꦺꦫꦠ꧀ꦏꦭꦺꦤ꧀ꦠꦸ	kasêrat klèntu	ꦏꦱꦺꦫꦠ꧀ꦏꦭꦺꦤ꧀ꦠꦸ	
ꦏꦱꦺꦫꦠ꧀ꦏꦭꦺꦤ꧀ꦠꦸ	kasêrat klèntu	ꦏꦱꦺꦫꦠ꧀ꦏꦭꦺꦤ꧀ꦠꦸ	
ꦏꦱꦺꦫꦠ꧀ꦏꦭꦺꦤ꧀ꦠꦸ	kasêrat klèntu	ꦏꦱꦺꦫꦠ꧀ꦏꦭꦺꦤ꧀ꦠꦸ	utawi

Inggang njalari klènta-klèntuning panyêratipun mênikâ, jalaran namung dèrèng mangrêtos saèstu dhatêng ungêling aksârâ lègênâ ingkang dumunung ing satunggal-satunggaling têngbung sâhâ dèrèng lèbdâ dhatêng ungêling satunggal-satunggaling sandhangan swârâ. Milanipun prêlu sangêt mangrêtosi saèstu dhatêng ungêling aksârâ lègênâ sâhâ ungêling satunggal-satunggaling sandhangan swârâ.

b.2 Ungêling Aksârâ Lègênâ

Ungêling aksârâ lègênâ jêjêg namung dumunung ing

1) wandâ wêkasan ingkang mêngâ (botên sigêg), kados tâ

ꦭꦶꦪ	= liyâ	ꦏꦺꦩꦲ	= cêthâ
ꦠꦺꦏ	= têkâ	ꦱꦺꦢ	= sédâ
ꦏꦸꦛ	= kuthâ	ꦫꦺꦢ	= rodhâ
ꦭꦸꦁ	= lungâ	ꦏꦸꦤ	= kulinâ

ingkang nyêbal: ꦲꦫꦺꦧꦺꦭ꧀ꦠꦺꦴꦧꦺꦱꦺꦴꦧꦺꦱꦺꦴ = ora, boya

2) sangajênging wandâ wêkasan ingkang mêngâ tanpâ sandhangan swârâ sâhâ botên kadunungan sandhangan péngkal utawi panjang

ꦏꦢꦺꦴꦱꦺꦴ kados tâ:

ꦪ	= yâtrâ	ꦢꦤꦤꦮ	= danâwâ
ꦏꦱꦏꦫ	= câkrâ	ꦏꦏꦏꦤ	= kancânâ
ꦱꦸꦩꦥ	= supâyâ	ꦠꦏꦱꦏ	= taksâkâ

3) wandâ wiwitan ing têngbung camboran tumrap asmaning tiyang ingkang dipunwancah, kados tâ:

ꦱꦢꦶꦥ	(Rê)Sâdipâ
ꦗꦫ	(Har)Jâdrânâ
ꦱꦮ	(A)Swâtâmâ

4) panambang ꦠ ꦏ ꦱ

ꦠꦺꦏ	= tékââ	ꦫꦺꦤꦺ	= rénéâ
ꦤꦒꦁ	= nganggoâ	ꦭꦸꦩꦺꦧꦸ	= lumêbuâ
ꦒꦺꦭꦺꦏ	= golèkânâ	ꦤꦒꦫꦺꦱꦏ	= ngrêsikânâ

b.3 Ungêling Aksara Lègênâ miring, manawi dumunung wontên ing:

1) wandâ sigêg, kados tâ:

ꦥꦁ	= pang	ꦫꦺꦤꦠ	= préntah
ꦢꦭ	= Dal	ꦕꦸꦏ	= cukat
ꦱꦶꦒ	= sigar	ꦗꦫꦺꦤꦠ	= jranthal
ꦧꦭꦸꦩꦁ	= blumbang	ꦠꦫꦺꦁꦶꦤ	= trêngginas

2) wandå mêngå sangajêngipun wandå wêkasan ingkang sigêg, kados tå:

lawèt	wanuh
sêjarah	sumaput
kêmamang	riwayat
sêdhakêp	lêmbayung

3) wandå mêngå sangajêngipun wandå wêkasan ingkang ugi mêngå sartå kadunungan sandhangan swårå, sandhangan péngkal utawi panjingan (wå gêmbung), kados tå:

ayo	kadyå
jaré	samyå
sangu	lagyå
kapwå	bagyå

4) purwaning têmbung tigang wandå ingkang botên dipunucapakên mawi pêpêt (kapriksanå b.2 pérangan 2 nginggil)

5) atêr-atêr ingkang botên luluh kalihan purwaning têmbung ingkang dipunatêr-atêri, kados tå:

rahayu
raharjå
rahajêng

6) atêr-atêr ingkang arimbag tanggap, kados tå:

kagawå	kasampluk
kabêktå	kapikut
kajarag	

7) atêr-atêr kados tå:

aklambi	agiyak-giyak
aclånå	agombyok
amakuthå	apêparab

b.4 Ungêling Sandhangan Wulu

1) Tumrap ing wandå mêngå, sadâyå sandhangan wulu aswantên jêjêg, kados tå:

iki siji	dadi kyai
ngati-ati	wingi bêngi
ngadi-adi	ngêmi-êmi

2) Tumrap ing wandå sigêg aswantên jêjêg, manawi sandhangan wulu dumunung ing:

a. wandå sigêg aksårå irung ingkang dédé wandå wêkasan, kados tå:

timbangan	jinggå
pintên	sinjang

	= bindhêng		= timpuh
	= inggil		= kinjêng
	= sinbar		= plinthêng

b. têngbung namung sawandâ ingkang kalêbêt têngbung pangungun, kados tâ:

	= pis		= cit
	= sit		= crit
	= prit		

c. wandâ wêkasan sigêg, kawuwuhan panambang

utawi kados tâ:

Ananging têngbung-têngbung ing ngandhap menikâ

ungêlipun sandhangan wulu jêjêg.

3) Tumrap ing wandâ sigêg aswantên miring, manawi dumunung wontên ing

a. têngbung namung sawandâ ingkang dédé têngbung pangungun, kados tâ:

	ing		ting		sir
	sing		pring		pir
	ping		wit		tir

b. wandâ wêkasan, kados tâ:

	bécik		jinjit
	kêris		blimbing
	murid		

c. sasanèsipun wandâ wêkasan, manawi sêsigêgipun dédé aksarâ irung, kados tâ:

	siswâ		patikbrâ
	suwignya		sulistyâ
	widigdâyâ		

b.5 Ungêling Sandhangan Suku

1) Tumrap ing wandâ mêngâ, sadâyâ sandhangan suku aswantên jêjêg, kados tâ:

	tuhu		brutu		puthu
	wulu		banyu		
	lunyu		laku		

2) Tumrap ing wanda sigêg aswantên jêjêg, manawi dumunung ing:

a. têmbung namung sawandâ ingkang kalêbêt têmbung pangungun

hus	sur
wut*	cur
nyut	

b. wandâ sigêg aksârâ irung ingkang dédé wandâ wêkasan, kados ta:

bumbung	cumplung
tumbal	srunderg
sunduk	jumblêng
bundêr	blumbang

c. wandâ wêkasan ingkang kawuwuhan panambang

utawi,

kados ta ungêling sandhangan suku *miring*:

Ananging ingkang ungêlipun sandhangan suku *jêjêg*, inggih mênikâ

nyabunâ	sinabunan
nyabuni	sabunanipun

sabuné	sabunané
sabunan	sabunên

3) Tumrap ing wandâ sigêg aswantên *miring*, manawi sandhangan suku dumunung ing:

a. têmbung namung sawandâ ingkang dédé têmbung pangungun, kados ta:

mung	bun	tur
bung	pun	
bur	jun	

b. wandâ wêkasan, kados ta:

sampun	nglumpruk
mancur	nyampluk
ambruk	pagêblug
sampyuh	nyêmplung

c. sasanèsipun wandâ wêkasan, manawi sêsigêging wandâ mênikâ dédé aksârâ irung, kados ta (duksinâ, suksmâ, purnâmâ, trusthâ, Suryatmâjâ, murni):

b.6 Ungêling Sandhangan Taling

1) Tumrap ing wandâ mêngâ aswantên jêjêg, manawi sandhangan taling mênikâ dumunung wontên ing:

a. têmbung namung sawandâ, kados tâ:

ᮘᮞ᮪ ᮒ ᮘᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ taun Jé
 ᮘᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ᮒᮞ᮪ taun Bé

b. wandâ wêkasan, kados tâ:

ᮘᮞ᮪ᮒᮞ᮪ katé ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ jaé ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ suwé
 ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ saté ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ résé
 ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ gulé ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ kowé

c. purwaning têmbung tigang wandâ, kados tâ:

ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ = kérâtâ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ = réwandâ
 ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ = kéwâlâ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ = séwákâ
 ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ = kémawon ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ = bérâwâ

d. sangajênging wandâ wêkasan ingkang mêngâ lêgênâ, utawi mawi sandhangan sasanèsipun wulu utawi suku, kados tâ:

ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪
 ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪

e. sangajênging wandâ wêkasan ingkang sigêg tanpå sandhangan swârâ, utawi mawi sandhangan swârâ sasanèsipun pêpêt utawi taling, kados tâ:

ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ = éram ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ = kényok
 ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ = cébol ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ = kèrid
 ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ = tépas ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ = kényong

2) Tumrap ing wandâ mêngâ aswârâ miring, manawi dumunung wontên ing:

a. wandâ mêngâ ing sangajênging wandâ wêkasan ingkang ugi mêngâ mawi sandhangan wulu utawi suku, kados tâ (kèri, bèji, tèji, cèkli, pèni, mèlu, kècu, kèlu):

ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪
 ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪

b. wandâ mêngâ ing sangajênging wandâ wêkasan ingkang sigêg sâhâ mawi sandhangan pêpêt utawi taling, kados tâ (mèsêm, kwèlêm, lèrèn, sèmèk, kèrêm, rèmbès, clèrèt, gèpèng):

ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪
 ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪ᮒᮞ᮪

3) Tumrap ing wandâ sigêg aswantên jêjêg, manawi dumunung wontên ing:

a. wandâ sigêg aksârâ irung ing sangajênging wandâ wêkasan ingkang mêngâ tanpå sandhangan swârâ, utawi mawi sandhangan swârâ sasanèsipun wulu utawi suku, kados tâ:

ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ
éndrà témpé

ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ
méndrà éndhâ

b. wandâ sigêg aksarâ irung ing sangajênging wandâ wêkasan ingkang sigêg tanpå sandhangan swârâ, utawi mawi sandhangan swârâ wulu utawi taling-tarung, kados tâ:

ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ
kéndhang jénggot

ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ
énjing bénjing

ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ
kémpol béngkong

4) Tumrap ing wandâ sigêg aswantên miring, manawi dumunung wontên ing:

a. têmbung namung sawandâ, kados tâ (hèh, tèh, mèh, rèk, jrès, crèt, grèg, blèg):

ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ

ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ

b. sangajênging wandâ wêkasan ingkang mêngâ mawi sandhangan wulu utawi suku, kados tâ (jèngki, èstu, èstri, kèksi, bèndhi, brèndhi, klèntu):

ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ

ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ

c. sangajênging wandâ wêkasan ingkang sigêg mawi sandhangan pêpêt utawi taling, kados tâ (kèndêl, kèngsêr, pèndèng, grènjèng, mènçêp):

ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ

ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ

d. wandâ wêkasan ingkang sigêg, kados tâ (dumèh, jogèd, blèdhèg, godhèg, gramèh, bènthèt):

ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ

ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ

b.7 Ungêling Sandhangan Taling-Tarung

1) Tumrap ing wandâ sigêg aswantên jêjêg, manawi dumunung ing:

a. têmbung namung sawandâ, kados tâ (ho, wo, so, lo):

ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ

b. wandâ wêkasan, kados tâ (sinyo, ngaso, bidho, Rêbo, saoto, gèndruwo):

ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ

ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ

c. purwaning têmbung tigang wandâ, kados tâ (Korâwâ, (alas) Lodhâya, lokéndrà):

ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ ᮊᮧᮒᮧ

d. sangajênging wandâ wêkasan ingkang mêngâ tanpå sandhangan swârâ, utawi mawi sandhangan sasanèsipun wulu utawi suku, kados tâ (krodhâ, sêmbojâ, moté, bodho, rowâ, horé):

pasangan manawi papanipun sêsak (mèpèt) kénging dipunsêrat wontên ing sangandhapipun.

- c. Aksâra rékan mênikâ namung kanggé nyêrati têngbung-têngbung ngamancâ. Aksâra rékan mênikâ botên wontên pasanganipun, kajawi Dados, aksâra ingkang mati kédah kasigêg mawi tândhâ pangkon, upaminipun:

.....

Déné yèn sêsigêgipun awujud aksâra rékan trapipun barès kémawon, kados ta:

.....

Aksâra rékan mênikâ mênawi angsal sandhangan: wulu, layar, pêpêt, cêcak, cêcêkipun tigâ kasèlèh ing sakiwanipun sandhangan wau, upaminipun:

- d. Aksâra murdâ kanggé: asmaning pârâ luhur sâhâ misuwur, pangkat luhur, tiyang ingkang dipun-aosi, lsp., upami:

.....

- e. Aksâra swâra mênikâ namung kanggé nyêrati têngbung-têngbung ngamancâ ingkang botên wontên pasanganipun, upaminipun:

.....

Déné mênikâ gantosipun

pasanganipun dados

Wangsul dhatêng asalipun, inggih mênikâ

upaminipun:

.....
.....

- f. Pasangan mênikâ ugi dados panjangan ingkang kaungêlakên sarêng kalihan aksâra ingkang dipunpanjengi, samantên ugi ugi kénging kapanjingakên. Aksâra ingkang mawi panjangan mênikâ yèn dumunung sawingkingipun wandâ sigêg botên kénging kapasangakên dados wandâ wau lajêng kasigêg ing pangkon, upaminipun:

.....

- g. Tândhâ pangkon (patèn) mênikâ kanggé tândhâ yèn aksâra ingkang dipunpangku ical namung kantun swantênipun, tuladhanipun:

.....

Pangkon ugi dados sêsulihing pândâ lingsâ:

.....

Pangkon kawuwuhan pândâ lingsâ dados sêsulihing pândâ lungsi:

.....

4. Têtêngêr Wontên Ing Panyêratipun

Mênggah têtêngêr ingkang kanggé ing sêratan aksâra Jâwâ, inggih mênikâ:

- a. pândâ lingsâ (lingsâ), kanggé misah gâtrâ utawi ukârâ. Dados, pândâ lingsâ mênikâ kaginakakên kanggé napasing pamaos, kanggé misah ukârâ utawi gâtrâ ing têngbung. Mênawi napasane utawi andhêgane waosan sampun wontên pangkonipun, mênikâ kaanggêp pândâ lingsâ, upaminipun:

kajêng ingkang sinamar:

= saha ing pèpèthan:

k. madya pada, tégèsipun pada têngahan, wontèn ing sèkar kaginakakèn kanggé tètêngèr gantosipun jinising sèkar. Madya pada mènika mêngku suraos utawi têbih, tégèsipun sèkaripun taksih wontèn lajêngipun, dèrèng rampung, kasamun ing

l. wasana pada, inggih mènika pada pungkasan. Pada mènika minangka napanutuping sèrat dhapukan sèkar, ingkang mêngku suraos: (makatèn cariyosipun, tamat) ingkang kasamun ing

m. | | tandha kurung mènika sambutan saking tètêngèr ngamancá (Walanda), kanggé nêrangakèn mênawi ingkang dipunsukani kurung mènika pilah kalihan ukara-ukara ing riku. Dados, namung dumunung katrangan kémawon, upaminipun:

5. Bab Panyêrating Têmbung-têmbung mawi Aksara Jawa

a. Têmbung linggá makatèn limrahipun kadhapuk saking kalih wandá. Inggang wandanipun langkung saking kalih inggih wontèn. Déné anggènipun nyêrat satunggal-satunggaling wandá botên kénging rinangkêp. Tuladhanipun:

Botên kénging ngrangkêp aksara, upami:

ingkang nyêbal: botên kasêrat

b. botên kasêrat manut pakêcapanipun: lsp.

c. Têmbung linggá ingkang nigang wandá saha wandá ingkang ngajêng sigêg aksara irung, panyêratipun manut pakêcaping têmbungipun:

d. lsp. botên kénging kasêrat nganggé pèpêt layar. Ananging, namung têmbung ngamancá ingkang kacêthakakèn kénging kasêrat nganggé pèpêt layar, upaminipun:

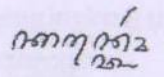
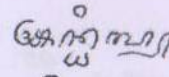
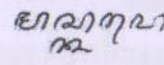
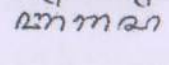
e. Panjang kados ta: botên kénging kaulur:

kajawi mênawi prêlu, upaminipun kanggé ing sèkar.

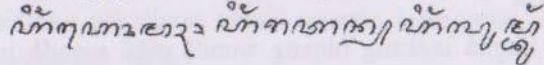
f. Samantèn ugi sêsêlan kasêrat manut pangrimbagipun,

upami:

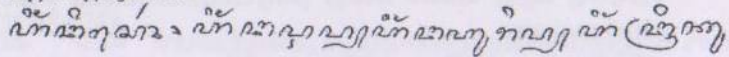
g. Panyêrating têmbung ngamancá manut pakêcapanipun, botên prêlu manut salêrèsipun, upaminipun:

 (kantoor) (aandeel)
 (maatschappij) (baggage)

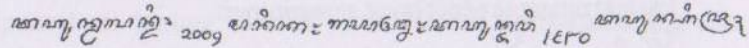
h. Rêrakétaning têngbung ingkang kakanthèkakèn ing têngbung ingkang apurwâ botên luluh, kados tå:

ingkang nyébal:

i. Aksârâ Arab, Latin dalah angkanipun, yèn kasêrat sarêng kalihan sêratan aksârâ Jåwå, kédah kajèjèr. Dados, dumunung ing sangandhaping garis. Déné yèn aksârâ Jåwå sumêlå ing sêratan Latin, inggih kédah jèjèr nanging dumunung ing sanginggiling garis, upaminipun:

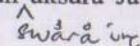
j. Ångkå Rum kénging kanggé ing sastrå Jawi, aksârå Latin kénging kasilih kanggé ångkå urut-urutan.

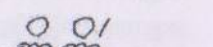
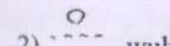

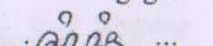
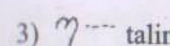

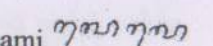
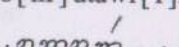
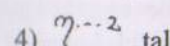

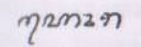
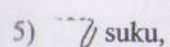

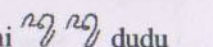
6. Bab Aksârå Latin sårå Caranipun Maos Aksârå Jåwå

Panyêrating têngbung Jawi mawi aksârå Latin mênikå sawatawis wontên paugêranipun piyambak, kados ing ngandhap mênikå.

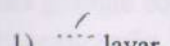

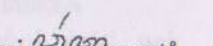
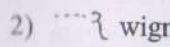

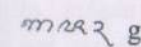

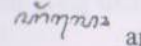
a. Saking dêntåwyanjånå inggih mênikå: hå, nå, cå, rå, kå, då, tå, så, wå, lå, på, dhå, jå, yå, nyå, må, gå, thå, ngå. Déné anggènipun maos [h , n , c , r , k , d , t , s , w , l , p , d , h , j , y , ny , m , g , b , th , ng].

- b. Aksârå murdå utawi aksârå mahaprana, inggih mênikå: Nå, Kå, Tå, Så, På, Gå, Bå, Jfå, dipunwaos [N , K , T , S , P , G , B , Jf]
- c. Aksârå rékan inggih mênikå: cha/å, dza/å, gha/å, fa/å, za/å, dipunwaos [a] utawi []
- d. Aksârå swårå inggih mênikå: 1) a/å, i, u, é, o
2) rê, lê

e. Sandhanganing aksârå Jåwå murih sagêd mungêl, botên namung nglêgênå kémawon. Sandhangan aksârå Jåwå mênikå wontên warni gangsal inggih mênikå:

- 1) pèpèt, kawaos [hə] utawi [ə], upami gègèr
- 2) wulu, kawaos [hi] utawi [i], upami siji
- 3) taling, kawaos [hI] utawi [I]. upami lélé [hæ] utawi [æ], upami gègèr
- 4) taling tarung, kawaos [ho] utawi [o], upami ora
- 5) suku, kawaos [hu] utawi [u], upami dudu

f. Sandhangan panyigêging wandå (swårå) inggih mênikå:

- 1) layar, kawaos [har] utawi [ar], upami wartå
- 2) wignyan, kawaos [hah] utawi [ah], upami gajah
- 3) cècak, kawaos [hang] utawi [ang], upami anglo

Aksârâ *hâ* mênikâ kanggénipun namung yèn pangucapipun *hâ* cêthâ, kados tâ: *hâwâ, tuhu, sâhâ, nglâhâ*.

Ananging yèn swantênipun ampang inggih namung kasêrat **a i u é è o**, kados tâ: *aku, iku, uwis, élok, èmbèr, ora*, lss.

g) Sandhangan wyanjânâ, wontên warni tigâ, inggih mênikâ:

1) câkrâ, kawaos [kr], upami krâmâ

2) kêrêt, kawaos [prè], upami prêlu

3) péngkal, kawaos [kya], upami kyai

h) Panjangan mênikâ wontên warni kalih, inggih mênikâ:

1) panjing wâ, kados tâ kawaos [kw], upami kwali

2) panjing lå, kados tâ kawaos [kl], upami klâpâ

Sawingkingipun aksârâ *d, t, n*, kagantos *y*, kados tâ: *sêdyâ, sêtyâ, sunyâ*.

Aksârâ agêng (*kapital*) kanggénipun kados ingkang kalimrah ing bâsâ Indonésia, inggih mênikâ kanggé pêpucuking ukârâ, sawingkingipun tândhâ titik/pådâ lungsi ing sêratan dhapukan gancaran, namaning tiyang, sêsêbutan, araning lèpèn, rêdi, kithâ, nagarâ, lsp.

Têtêngêr ingkang kaginakakên ing sêratan aksârâ Latin, wontên warni sângâ. Wondéné têtêngêr kasêbat kados andharan ing ngandhap mênikâ.

1) titik, ing sêratan aksârâ Jâwâ sami kalihan pådâ lungsi (ing

andharan gancaran).

2) komah, ing sêratan aksârâ Jâwâ sami kalihan pådâ lingsâ (ing andharan gancaran).

3) titik komah, kaginakakên kanggé mêdhot gêgandhènganing ukârâ ingkang sampun sigêg namung ukaranipun dèrèng rampung. Upaminipun: *Nalikâ aku mênyang Sâlâ mampir omahé Sutâ; aku disuguh mangan nganti warêg.*

4) pådâ pangkat (kapriksanânâ ing pérangan 4.d)

5) "... " pådâ pambukâ sâhâ panutup, kanggé nyinggêt utawi nêngêri ukârâ ingkang nêrangakên paginêman utawi nyinggêt têtêmbungan ingkang dipun-prêlokakên, upaminipun: *Wangsulané Saridin: "Inggih, Bêndârâ, mila kulâ ingkang lépat." Nalikâ kulâ dhatêng Bali numpak kapal "Mêrapi".*

6) ! pådâ pakèn, kanggé panutuping têtêmbung utawi ukârâ pakèn, upami: *Lungââ! Tukuâ sêgâ, Din!*

7) ? pådâ pitakèn, kanggé panutuping ukârâ pitakèn, upami: *Panjênêngan putranipun sintên?*

8) () kurung, kanggé nyukani tândhâ yèn isinipun sami kalihan ngajêngipun, upami: *Têmbung kaanan (sipat).*

9) „ idhêm, kanggé nyukani tândhâ yèn isinipun sami kalihan ingkang kasêbut ing nginggilipun, upami:

Anak kalih jalêr sadâyâ namanipun ugêr-ugêr lawang.

„ „ èstri „ „ kembang sêpasang.

Prêlu kauningan, bilih wêwaton panyêrating aksârâ Jâwâ ing jaman rumiyin wontên bédanipun kalihan ing jaman samênikâ. Manawi jaman rumiyin (Padmosoekotjo, 1989: 9-10) panyêratipun kados ing ngandhap mênikâ.

1. Aksara ing sawingkingipun wandâ mawâ sandhangan layar

kêdah kasêrat ^ḥ kados tâ: ḥḥḥ ḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ

Ananging samênikâ: ḥḥḥ ḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ

2. Aksârâ ^ḥ ing sawingkingipun wandâ mâwâ sandhangan layar

kêdah kasêrat ^ḥ kados tâ: ḥḥḥ ḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ

Ananging samênikâ: ḥḥḥ ḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ

3. Aksârâ ^ḥ ingkang kapasangan ^ḥ kêdah kasêrat ^ḥ

kados tâ: ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ

Ananging samênikâ: ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ

4. Aksârâ ^ḥ ingkang kapasangan ^ḥ utawi ^ḥ kêdah kasêrat

kados tâ: ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ

Ananging samênikâ: ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ

5. Têmbung aran apurwâ ^ḥ ingkang karumiyinan têtumbung ^ḥ

purwâ ^ḥ mênikâ kêdah kasêrat ^ḥ kados tâ:

ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ

Ananging samênikâ: ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ

6. Atêr-atêr anuswârâ ingkang luluh kalihan purwaning têtumbung ingkang dipunatêr-atêri kasêrat mawi ^ḥ kados tâ:

ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ

Ananging samênikâ: ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ ḥḥḥ

7. Têtumbung mawi sêsêlan ^ḥ kasêrat nganggé pasangan ^ḥ kados tâ:

ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ

Ananging samênikâ: ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ

8. Têtumbung mawi sêsêlan ^ḥ kasêrat nganggé pasangan ^ḥ

kados tâ: ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ

Ananging samênikâ: ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ

9. Têtumbung "punikâ, puniki, puniku" dipun-anggêp saking "pun + ika, pun + iki, pun + iku", milanipun ing jaman rumiyin kasêrat nganggé pasangan ^ḥ |^ḥ| : ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ

Ananging ing jaman samênikâ:

ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ

lajêng dados

ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ ḥḥḥḥ

Manut owah gingsiring kawontênan dangu-dangu têtumbung "punikâ, puniki, puniku" dados têtumbung pacakan utawi rinênggâ, têtumbung limrahipun dados "mênikâ".

Èstunipun taksih kathah rêmbag bab aksârâ Jâwâ ingkang kanggé ing pamulangan ingkang prêlu dipunsumêrêpi, murih sayâ sugih kawruh bab aksârâ Jâwâ. Éwâ samantên kasumanggakakên anggèn Panjênêngan sadâyâ badhé ngangsu kawruh kasêbut.

7. Pratêlan Waosan

Adisumarta, Sumidi. 1955. *Tatanan Nyêrat Aksara Djawi*. Ngajogjakarta: Tjabang Bagian Bahasa Djawatan Kebudayaan Kementerian Pendidikan Pengadjaran dan Kebudayaan.

- Antunsohono. 1956. *Reringkesaning Paramasastra Djawa I*. Djogdja: Hien Hoo Sing.
- Arintaka, B. 1983. "Bab Wêwanganipun Aksara Jawa". Makalah disampaikan pada Acara *Sarasèhan Basa lan Sastra Jawi* di Pendapa Wiyata Praja Dinas P dan K Prop. DIY pada hari Sênèn Légi, 4 Juli 1983.
- Behrend, T.E. dan Pudjiastuti. 1997. *Katalog Induk Naskah-Naskah Nusantara: Museum Sonobudoyo Yogyakarta*. Jilid I. Jakarta: Djambatan.
- Echols, John M dan Hassan Shadily. 1981. *Kamus Inggris - Indonesia*. Cetakan X. Jakarta: Pt. Gramedia.
- Padmosoekotjo, S. 1989. *Wêwaton Panulisé Basa Jawa Nganggo Aksara Jawa*. Surabaya: PT. Citra Jaya Murti.
- Perry, Edward Delavan. 1953. *A Sanskrit Primer*. New York: Columbia University Press.
- Poerwadarminta, W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Groningen, Batavia: J.B. Wolters' Uirgevers-Maatschappij N.V.
- _____. 1953. *Sarining Paramasastra Djawa*. Djakarta: Noordhoff-Kolff N.V.
- Prawiradisastra, Sadjijo. 1987. "Kawruh Basa". Sêratan kanggé Garan Panataran Guru Bahasa dan Sastra Jawa ing Kantor Wilayah Departemen Pendidikan dan Kebudayaan Propinsi Jawa Tengah Semarang.
- Sastrawardaya, Mas Samud. 1950. *Campur-bawur*. (Sêratan Aksâra Jâwâ). Djakarta: J.B. Wolters' Uitgevers-Maatschappij N.V.

KAWRUH BÂSÂ

Bâsâ mênikâ isi ukârâ-ukârâ, pamêdharing budi, inggih mênikâ gagasan ingkang laras kalihan raosing manah. Saugêr gagasan laras kalihan raosing manah, kawêdharakên dados bâsâ inggih dados bêcik, laras, sâhâ runtut. Bâsâ ingkang botên cêthâ, ruwêd, mênikâ tandhâ manawi raos-gagasaning tiyangipun: botên runtut, botên laras, sâhâ ruwêd. Anggêgulang èdining bâsâ mênikâ ugi dados sarânâ nglêlantih natâ gagasan sâhâ raos. Lair mênikâ utusaning batos, sâhâ batos mênikâ asal-usuling lair. Dados, anggladhi bêciking ingkang kalair, ugi tumânjâ dhatêng tumataning batosipun (Hadiwidjana, 1967). Bab mênikâ dados dhasaring kawruh nggilut bâsâ.

Miturut padatan ingkang sampun lumampah, ancasing wulangan kawruh bâsâ mênikâ wontên warni tigâ. Wondéné andharaning ancas wulangan kawruh bâsâ mênikâ makatên, 1) nambahi sartâ ngiyatakên kawruh bâsâ, 2) nambahi sugihing têtêmbungan, *ungkapan*, *idiom*, paribasan, bêbasan, salokâ, sâhâ 3) *ragam* bâsâ, unggah-ungguhing bâsâ. Miturut andharan ing *Tata-Sastra* (1967), kawruh bâsâ mênikâ kapérang dados warni sakawan, inggih mênikâ titi-swârâ sâhâ aksârâ, titi-têmbung, titi-ukârâ, tuwin titi-bâsâ. Ing pérangan salajêngipun kawruh bâsâ kaandharakên kanthi rêringkêsan makatên.

1. Titi-swârâ

Titi-swârâ inggih mênikâ swantên kédaling tutuk (lésan) ingkang ngêmu suraos sâhâ ngêmu ancas tartamtu (Hadiwidjana, 1967; Prawiradisastra: 1987/1988). Tumraping bâsâ Jawi wontênipun adat

básá inggih ingkang nêdahakên bilih bédaning swantên ing salêbêting têngbung sampun ngêmu raos básá. Raos básá ing salêbêting têngbung sampun nêdahakên wontênipun unggah-ungguhing básá Jawi, inggih mênikâ ragam ngoko - krâmâ. Kagatosnâ tuladha sawatawis ing ngandhap mênikâ.

abang	-	abrit	gampang	-	gampil
bangêt	-	sangêt	ilang	-	ical
cêkêl	-	cêpêng	jâgâ	-	jagi
dadi	-	dados	kirâ	-	kintên
étung	-	étang	lêmu	-	lêmâ

Wontênipun diksi inggih pamilihing têngbung adhêdhasar swantên mênikâ, cak-cakan rêrakitaning têtêmbungan ing ukârâ lajêng kapingrêng sâhâ karaosakên nuwuhakên raos sakécâ, mranani. Pramila pamilihing swantênipun têtêmbungan mênikâ wigatos sangêt tumraping kasusastran Jawi. Bab mênikâ dados éwoning rênggâ básá ingkang kawastanan purwakanthi. Purwakanthi guru swârâ, purwakanthi guru sastrâ, sâhâ purwakanthi lumaksitâ (básá) mênikâ wontênipun awit saking runtuting swantên ing têtêmbunganipun. Upaminipun:

ânâ rinâ ânâ upâ, ânâ wengi ânâ rêjêki, ânâ awan ânâ pangan
 êntèk golèk kurang amèk, tunâ satak bathi sanak
 ânâ catur mungkur, anak polah bapâ kapradhah

Purwakanthi kados ing nginggil mênikâ têmtu kémawon pinanggih ing rêriptan sêkar. Awit andharan dhapukan sêkar makatên kariptâ saking pamilihing têngbung ingkang puitis, kalêbêt purwakanthi. Dhapukan sêkar ingkang ngêwrat purwakanthi, kados ing ngandhap mênikâ

mingkar-mingkuring angkârâ / akarânâ karênan mardi siwi /
 sinawung rêsmining kidung / sinubâ sinukartâ / mrih krêtartâ

pakartining ngêlmu luhung / kang tumrap nêng tanah Jâwâ /
 agâmâ agêming aji //

(*Sêrat Wêdhâtâmâ*)

2. Titi-têngbung sâhâ Titi-ukârâ

Kawruh utawi sêsêrêpan bab titi-têngbung (Hadiwidjana, 1967; Prawiradisastra: 1987/1988) mênikâ dados rêmbag ing péranganing parâmâsastrâ. Parâmâsastrâ inggih mênikâ péranganing kawruh básá ingkang ngrêmbag bab dhapukaning têtêmbungan utawi bab rimbag-pangrimbag, kados déné: têngbung linggâ, têngbung andhahan, jinising têngbung, sartâ kadospundi dumadosipun têtêmbungan mênikâ maujud. Namung kémawon, sêsêrêpan utawi pangrêtosan bab rimbag-pangrimbaging têngbung mênikâ dèrèng nêmtokakên (*menjamin*) sagêd ngginakakên básá ingkang lèrês tur saé manawi botên kagladhi ngécakakên.

Pangrêtosan bab têtêmbungan (*kosakata*) mênikâ botên namung gêgayutan kalihan kathahing têngbung-têngbung, nanging ugi gêgayutan kalihan têngês sâhâ maksudipun. Tiyang badhé mahyakakên gagasan, mêdharakên ciptâ-râsâ-karsâ-karyanipun mênikâ têmtu milih sâhâ ngracik têtêmbungan dados rêroncèning ukârâ ingkang gampil tinampi ing ngasanès, inggih kanthi sarânâ lésan mênâpâ déné sêratan.

Milih têtêmbungan lajêng karacik dados ukârâ mênikâ botên gampil. Awit, têngbung-têngbung mênikâ ngêmu têngês warni-warni. Wontên têngbung ingkang atêgês éntar sâhâ wantah (lugu), atêgês pokok (*denotasi*) --atêgês simpang(-an) (*konotasi*), wontên ugi ingkang atêgês leksikal--gramatikal. Kajawi mênikâ mênggahing básá Jawi taksih kawêngku ing râsâ básâ sâhâ adat básâ. Wontênipun unggah-ungguhing básâ Jawi mênikâ inggih kédah dipun-gatosakên ing salêbêting mêdhar sabdâ-ngracik básâ.

Inggih amargi wontênipun râsâ básâ murugakên wontênipun tâtâ cârâ adat anggènipun ngêtrapakên têtêmbungan ing salêbêting ukârâ. Adat básâ kasêbut ugi nêmtokakên têngbung ingkang sami

têgêsipun nanging panganggénipun bédâ-bédâ. Kados tå:
 ayu - bagus - bêcik - pèni - èdi - élok - apik - éndah.

Têtêmbungan mênikå sami têtêgêsipun, nanging racikanipun bédâ badhé botên sami têtêgêsipun, tuladhå:

adol ayu - adol bagus, ålå-bêcik, èdi - pèni, élok têtêmènan.

Makatèn ugi têtêmbung ngoko, kråmå, sårå têtêmbung hurmat têtmtu kêmawon anggènipun ngêtrapakèn ugi bédâ. Upaminipun têtêmbung-têtêmbung:

wêruh = sumêrêp = sumurup = prikså = uningå
 wènèh = suka = caos = atur = paring
 nggåwå = mbêktå = ngampil = ngastå

Cak-cakaning têtêmbung-têtêmbung kados makatèn têtmtunipun inggih botên sami. Makatèn ugi awit saking wontènipun råså båså sårå adat båså, tiyang lajêng sagêd mbédak-bédakakèn têtêgêsing: atêr-atêr, sêsêlan, panambang, pangrangkêp, camboran, sårå éwah-éwahaning swantèn ing salêbêting ukårå utawi andharan, kados tå:

padhang	madhangi	madhangaké	pêpadhang	padhang-padhang
	kapadhang	pinadhang	padhangana	padhangna
	padhang-padhang		kapadhangèn	
	padhang ulaté	golèk dalam padhang		padhang jingglang

Amargi wontènipun adat båså mênikå murugakèn têtêmbung gadhèn saking rimbaging gadhé + an bédâ têtêgêsipun kalihan gadhéan; karamèn - karaméan; kadadèn - kadadéan, lingga sårå imbuhanipun sami, nanging dadosing wujud bédâ. Makatèn ugi têtêgês sårå cak-cakanipun ugi bédâ.

3. Ungkapan utawi Idiom

Rêrangkèning têtêmbungan sårå racikaning têtêmbung-têtêmbung ingkang kanggé mahyakakèn ciptå-råså-karså-karyaning tiyang mênikå wontèn ingkang dipun-sêbut *ungkapan* utawi *idiom*. Têtêmbung *ungkapan* utawi *idiom* mênikå ngêmu têtêgês ingkang wiyar têtêbanipun. Miturut pamanggihipun Prawiradisastra (1987/1988), sabèn båså mênikå wontèn *ungkapan* utawi *idiom*-ipun piyambak-piyambak tur inggih bédâ-bédâ. Upaminipun makatèn

Båså Jawi	Båså Indonesia
adol bagus	<i>jual tampang</i>
mêtu dalam gêdhé	<i>lewat jalan raya</i>
mêtu godhongé	<i>tumbuh daunnya</i>
pamêtuné lumayan	<i>penghasilannya lumayan</i>
sawêngi natas	<i>se malam suntuk</i>
srêngéngé mlêthèk	<i>matahari terbit</i>
untu åndhå	<i>anak tangga</i>

Ungkapan utawi *idiom* ing nginggil awujud têtêmbungan sårå racikaning têtêmbung ingkang ngêmu têtêgês sårå maknå (maksud) tartamtu, inggih mênikå ingkang ngêmu têtêgês éntar, irib-iriban (pépindhan), paribasan, bêbasan, salokå, sanépå, cåndrå, sêngkalan, lsp. Dados, pancèn têtêbaning kawruh båså mênikå wiyar sangêt.

Prêlu kauningan bilih miturut pamanggihipun parå winasis båså baku mênikå ciri-ciripun sampun gumathok, inggih mênikå

- 1) paråmåsastranipun sampun mapan, bausastrå utawi *kamus*-ipun wontèn;
- 2) båså ingkang mandhiri, inggih sampun madêg piyambak, botên namung båså ènggèn-ènggènan;
- 3) séjarah sårå kasusastranipun wontèn, cêthå, wiwit abad IX dumugi

sapriki botên wontên pèdhotipun;

- 4) kaginakakên déning tiyang kathah, wiwit jaman kiná sampun kaginakakên déning sapérangan agêng bångsá Indonesia ingkang kathahipun yutan.

4. Bâsá Limrah sâhá Bâsá Éndah

Gagasan utawi ciptâ-ripta ingkang kalairakên sarâna bâsá (dédé ingkang sarâna sasmitâ utawi sarâna solah-bâwâ), mênikâ wontên ingkang caranipun nglairakên namung sarâna bâsá limrah kémawon, saugêr sok-sintênâ ingkang mirêng utawi maos sagêd mangrêtos dhatêng maksud kajêngipun ingkang dipunwêdharakên. Ananging, wontên ingkang caranipun nglairakên mawi bâsá ingkang dipuntâtâ saé, runtut, ngantos dumugi bâsá ingkang éndah (Padmosoekotjo, 1953).

Makatên ugi tiyang nyêrat sêrat ibêr, tiyang nganggit, wontên ingkang namung nêngênakên isinipun kémawon. Manawi isinipun sampun sagêd dipunmangrêtos déning tiyang ingkang maos kémawon, inggih sampun cêkap. Ananging wontên kémawon ingkang nggatosakên basanipun, ngudi kanthi saestu supados dhapukaning basanipun sagêd trêp kalihan kasusastran, inggih mênikâ sagêd mujudakên bâsá ingkang isi kaéndahan. Ing ngandhap mênikâ tulâdhâ bâsá limrah sâhá bâsá éndah, inggih bâsá ingkang trêp utawi nglénggahi kasusastran.

No.	Bâsá Limrah	Bâsá Éndah
1.	Wiwit isih bocah cilik, (aku) tansah ngalami ora kapénak, kêrêp nêmu cilakâ.	Cilik mulâ, uripku tansah kêtulâ-tulâ kêtali.
2.	Kêkarêpan kang ora bécik, manâwâ diujâ, bisâ njalari rusaking uripé.	Sêdya âlâ, yèn dèn ujâ, bisâ mbabar dadi rubédâ kang ngrêrêbêdi.

No.	Bâsá Limrah	Bâsá Éndah
3.	Kandhamu kang mangkono iku rak bisâ marakaké élingé marang pangawé sing kurang prayogâ	Kandhamu kang mangkono iku, nggêgalak racak, nênangi kêmrêki, ngungkat-ungkat singgat.
4.	Saiki aku wis tuwâ, umurku wis luwih sâkâ satêngah tuwuh.	Saiki aku wis tuwâ, mungguhâ srêngéngé, wis adoh sâkâ plêthéké, cêdhak marang surupé.
5.	Ora ânâ sabab âpâ-âpâ, ujug-ujug Pak Guru kok banjur dukâ.	Ora ânâ udan ora ânâ barat, Pak Guru kok dukâ dadakan.
6.	Wataké si Sutâ, yèn wis mbrêngkunung ora kênâ diêluk, yèn kêbênêr gampang, lah dipréntah âpâ baé yâ tumandang.	Wataké si Sutâ iku yèn kaku kâya alu, yèn lêmês kênâ ginawé tali.
7.	Kowé kok banjur wêdi iku généyâ tâ?	Wêdi-wêdi, âpâ kang dadi wadimu, tâ?
8.	Yèn uripmu niru kâya kulonan mêsthi bakal nandhang ora kapénak, prayogâ nganggoâ carané bangsamu dhéwé, supâyâ bisâ téntrêm uripmu.	Manâwâ paranmu mangulon, aran marani pèpêtêng, prayogâ mangétanâ, margâ ing sisih wétan iku sangkaning pèpadhang.
9.	Guru mênikâ kêdah gadhah manah sabar, agêng pangapuntênipun.	Guru punikâ kêdah awatak sabar, maklum, momot, sâhá mêngku.
10.	Botên ngintên barbar pisan manawi rêmbagipun tiyang mênikâ badhé méncla-ménclé.	Botên nyânâ botên ndipé bilih rêmbagipun tiyang punikâ badhé méncla-ménclé, bêbasan énjing kêdhêlé, sontên témpé.
11.	Piyambakipun mênikâ milâ sampun botên kénging dipuncrivosi, manahipun botên pasah ing pitutur.	Piyambakipun botên sagêd mênhdhâ déning têngbung manuhârâ, botên sagêd luntur déning pitutur.

No.	Bàsà Limrah	Bàsà Éndah
14.	Guru pintêr, adatipun dipun-gêgâ cariyosipun.	Guru sugih kawégigan, ginêgâ sagung ginêmipun.
15.	Sênêngâ têtulung marang liyan.	Di mulung asung pitulung.
16.	Ājâ susah yèn diçacad, ājâ bungah yèn dialêm.	Ājâ gèlà cinédâ, ingalêm aywâ macucu.
17.	Cilik (alus) bangêt.	Lêmbut tan kênâ jinumput.
18.	Bisâ tiwikramâ lan bisâ ngilang.	Sagêd dados saklangkung agêng, lêmbat botên kasat mripat.
19.	Luwih sâkâ sapâdhâ-pâdhâ.	Punjul ing apapak.
20.	Gêgaman sâkâ wêsi.	Tapak paluning pandhé, sisaning guréndâ.

Tuladhâ ing nginggil mênikâ awujud ukârâ-ukârâ, wontên ingkang ngoko, wontên ingkang krâmâ. Ing ngandhap mênikâ tuladhâ ingkang awujud cariyos ingkang isi bäsâ ingkang nglênggahi kasusastran, inggih ingkang awujud gancaran lan ugi ingkang sinawung ing sêkar.

1. Jun iku yèn lukak, kocak. Sapi yèn sêru lan agor swarané, sathithik puwangé. Wong âlâ rupané, solahé digawé-gawé. Wong sêpi ing kawruh, kasar gunêmé, sêru ora ngrêsèpaké.
2. Wong bécik atiné, pèpindhané wit cêndhânâ, dadi pangungsèné ulâ, nglêkêr ânâ ing ngisoré. Pang-pangé disâbâ ing manuk, kêmbangé rinubung ing kombang. Manâwâ kayuné diwadung, awèh gândâ wangi, mulêk tanpâ kèndhat. Mangkono ugâ pambêkané pandhitâ linuwih, tansah ngudi kaslamêtaning liyan, mêtû sâkâ ati suci.

(kapêthik saking Sêrat *Nitisastra*)

wijiling kang wêwaton winarni / malêm Släsâ Kliwon / Bakdâmulud ping salikur lèké / sâyâ ngèsthi murtining ngaurip / sasi Januari / tanggal ping nêm-likur // dadi tâtâ dalané linuwih / mrih mênês tur maton / prâ nupiksâ pinintâ kritiké / kritik ingkang tuhu mikantuki /

sagêd murakabi / bäsâ Jawi maju // yèn wêwaton kang nyâtâ wigati / titâ maton yêktos, prâ pêmudhâ-pêmudhi pan badhé / katêtangi parêntuling ati / ngudi bäsâ Jawi / gumrégah gumrégut //

a. Sandi-asmâ

Sandi utawi *sandhyā* mênikâ atêgês sambung utawi gandhèng. *Sandi-kāla* utawi *sandhyākāla*, atêgês *kāla* (wêkdal) ingkang nyambung utawi nggandhèng wêkdal siyang kalihan wêkdal dalu, inggih mênikâ ing *kāla* (wêkdal) mèh suruping srêngéngé. Dados, têmbung *Sandi-kāla* atêgês wêkdal mèh suruping srêngéngé '*senjakala*'.

Ing jaman samênikâ têmbung sandi limrahipun dipuntêgêsi wados. Sandi-sastrâ atêgês sastrâ ingkang winados, sinamun, sinamar utawi *kode*. Wondéné sandi-asmâ atêgês asmâ ingkang sinandi, ingkang sinamun, sinamar. Asmâ ingkang botên katêdahakên kanthi mêlok, botên kanthi cêthâ. Asmâ ingkang katêdahakên, nanging sinamar, sinamun ing salêbêting anggitan. Limrahipun, ing salêbêting anggitan ingkang sinawung ing sêkar.

Inkang âdâ-âdâ migunakakên sandi-asmâ warni-warni mênikâ swargi R.Ng. Ranggawarsita. Inggih Sang Pujânggâ swargi R.Ng. Ranggawarsita mênikâ ingkang migunakakên sandi-asmâ warni-warni ingkang rumiyin piyambak. Sang Pujânggâ R.Ng. Ranggawarsita swargi mênikâ caranipun mapanakên sandi-asmâ wontên warni nênem, inggih mênikâ: (1) ing sabên wiwitaning pupuh, (2) ing sabên wiwitaning pādâ, (3) ing sabên wiwitaning gâtrâ, (4) ing pèdhotaning gâtrâ, (5) ing sawingkinging pèdhotan, sâhâ (6) ingkang namung dumunung ing gâtrâ satunggal.

Déné warni-warnining caranipun mapanakên sandi-asmâ mênikâ sampun kasêrat wontên ing sawatawis anggitanipun R.Ng. Ranggawarsita. Tuladhâ panyêrating sandi-asmâ wontên ing sawatawis anggitanipun R.Ng. Ranggawarsita kados ing ngandhap mênikâ (Padmosoekotjo, 1960).

1) Dumunung ing wiwitaning pupuh (pinanggih ing *Sêrat Ajipamâsâ*, lsp)

- Ra** - sikaning sarkârâ kaèsthi (pupuh Dhandhanggulâ)
ha - sasmitâ wadyanirâ (pupuh Sinom)
dyan - cêpu kiono ningali (pupuh Asmâradânâ)
Nga - wu-awu ing pamuwus nguwus-uwus (pupuh Pucung)
bé - lâ tampaning wardâyâ (pupuh Pangkur)
i - yêg tyas sabiyantu (pupuh Gambuh)
Rong - prakârâ pilihên salah satunggal (pupuh Durmâ)
ga - gat bangun angun-angun ing prâjâ gung (pupuh Mêgatruih)
war - nanên tanah ing sabrang (pupuh Pangkur)
si - râ Sang Prabu kalihnyâ (pupuh Girisâ)
ta - litining wong abêcik (pupuh Asmâradânâ)

2) Dumunung ing wiwitaning pâdâ (pinanggih ing *Sêrat Sabdâtâmâ*, *Ajipamâsâ*, lsp.)

- Ra** - saning tyas kayungyun
dèn - samyâ amituhu
Nga - japâ tyas rahayu
bé - dâ kang ngaji mumpung
i - lang budayanipun
Rong - astâ wus katêkuk
ga - lap-gangsuling têmbung
war - tining pârà jamhur
si - daning Kâlâbêndu
ta - tanané tumruntun
ing - antârâ sapangu
Kê - mat isarat lêbur
dhung - kari gunung-gunung
Kol - longaning kaluwung
Su - pâyâ pâdhâ émut

- ra** - sané wus karasuk
kar - taning tyas katuju
ta - tuné kabèh tuntum
A - mung pâdhâ tinumpuk
di - raning durtâ katut
ning - gal pakarti dudu
ngrat - tani saprâjâ gung

3) Dumunung ing wiwitaning gâtrâ (pinanggih ing *Sêrat Ajipamâsâ*)

Rasikaning sarkârâ kaèsthi / **dènni**yâ mamardi mardâwâ / Ngajâwârâ puwarané / **bé**lâ-bélaning kalbu / **inukartâ** nis kartèng gati / **Rongas** rêhing ukârâ / **gagaranirantuk** / **wartâ** wasitaning kunâ / **sinung** têngran *janmâ trus kaswarèng bumi* (1791) / talitining caritâ //

4) Dumunung ing pêdhotaning gâtrâ (andhêgan napas)

songsong gora candraning artati / lwir winidyan sarosèng parasdyâ / ringâ-ringâ pangriptané / tan darbé lêbdèng kawruh / anguruhi wênganing budi / kang **mirong** ruharèng tyas / **jâgâ** angkârâ nung / mintâ **luwar** ing duhkitâ / aywâ kongsi kéwran lukitèng kintèki / kang **kâtâ** ginupitâ // (*Sêrat Cêmporèt*)
aywâ pêgat ngudiâ **ronging** budyayu / margané sâkâ basuki / dimèn **luwar** kang kinayun / kalis ing panggawé sisip / ingkang **tabêri** prihatos // (*Sêrat Sabdajati*)

5) Dumunung ing sawingkinging pêdhotaning gâtrâ

yêktênânâ **rong** windu ânâ dhumawah / pulunganâ kang sajati / wartaning kang pârà jamhur / iku **sidaning** kadadin / dadining **tapâ** kang manggon // (*Sêrat Jakalodhang*)

6) Dumunung ing gâtrâ satunggal, dados salarik (Sêrat Kalatidha)

sagêdá sabar santosâ / mati sajroning aurip / kalis ing rêh uru-âra /
murkâ-angkâra sumingkir / tarlèn mëlêng malatsih / sanityasêng tyas
mêmatuh / badharing sapu-dhêndhâ / antuk mayar sawatawis /
borong angga suwargâ mèsî martayâ//

Kajawi dumunung ing rêriptan ingkang sinawung ing dhapukan
sêkar, sandi-asmâ ugi pinanggih wontên ing anggitan **gancaran**.
Tuladhanipun, kados tå ing sêrat gancaran *Hidayatjati*, cobî
dipunwaspadakakên!

Rongkop rukading badan, kalingan déning solah susilå. **Galap-**
gangsuling lésan, kalingan déning wiraos manis. **Warni** awon,
kalingan déning manah sarèh. Sipat kuciwå, kalingan déning
nétya sumèh. **Taliti** sudrå, kalingan déning bèrbudi bâwå-
laksånå.

b. Sêngkalan

Têmbung **sêngkalan** mênikå asalipun saking têmbung **śaka**
såhå kåla. **Śaka** utawi **Çaka** mênikå namaning bangsa India. **Śakakåla**
inggih mênikå rikålå wontên golonganing ratu śaka (Çaka) ingkang
jumênêng ing India sisih kidul, dipun-pêngêti taun śaka 1, ing taun
Masèhi 78. Taun Saka såhå tahun Masèhi mênikå sami déné adhêdhasar
pétangan lampahing suryå. Taun Saka mênikå taksih kanggé pétangan
ing Bali ngantos sapriki (Prawiradisastra, 1987/1988; Padmosoekotjo:
1960).

Sêngkalan mênikå unèn-unèn kanggé mêngêti angkaning taun.
Caranipun nyuraos sêngkalan mênikå bedå kalihan nyuraos ukårå
limrah, inggih mênikå kawiwitan saking ékanipun, lajêng **dasan**,
atusan, såhå éwonipun. Têmbung-têmbung ingkang wontên ing
sêngkalan mênikå ingkang dipun-anggêp ngêmu watak wilangan.

Kantheni ringkês wataking têmbung kapratêlakakên ing ngandhap
mênikå.

1) Watak satunggal

Barang (pérangan angganing manungså utawi kéwan) ingkang
cacahipun namung satunggal, barang ingkang awangun bundêr,
janmå utawi manungså. Utawi sagêd ngginakakên têmbung kantheni
dhasar sarånå **guru dāsånåmå**, inggih mênikå têmbung ingkang
sami têngêsipun dipun-anggêp sami watak (aji) wilanganipun. Kados
tå: pratiwi, pratålå, bantålå, kismå, bumi, cåndrå, ratu, lsp.

2) Watak kalih

Barang ingkang cacahipun têngtu kalih. Utawi sagêd ngginakakên
têmbung kantheni dhasar sarånå **guru sastrå**, inggih mênikå têmbung
ingkang nélakakên namaning barang kalihan pakartinipun
(kanggénipun) kaanggêp sami watak wilanganipun, upaminipun:
mripat - mandêng, tangan - nyembah, pakså (swiwi), karnå, lsp.

3) Watak tigå

Latu, inggih sadâyå barang ingkang mawi latu. Utawi sagêd
ngginakakên têmbung kantheni dhasar sarånå **guru dāsånåmå**, inggih
mênikå pawåkå, upêt, bahni, dahånå.

4) Watak sakawan

Toyå, inggih sadâyå têmbung ingkang atêngês toyå utawi wujud toyå.
Upaminipun: wédang, jaladri, waudadi, warih, hêr, pancuran,
sumbêr, tlågå, udan, barunå, tirtå, wé, ranu, tåwå, lsp.

5) Watak gangsal

Butå, panah (jêmparing), angin. Têmbung-têmbung ingkang atêngês
butå, panah (jêmparing), såhå angin. Upaminipun: yakså, danåwå;
sårå, warayang; barat, sêmilir, sêmbribit, sindhung, lsp.

6) Watak nênem

Araning raos (lêgi, kêcut, pêdhês, pait, asin, gurih; gêtir, sêpêt, langu,
lêtêng), têmbung ingkang ngêmu suraos ébah (obah, oyog, oyag,

moyag-mayig), sâhâ têmbung ingkang mâwâ têngês sadpâdâ (walang, tawon, kinjêng, kumbang)

7) Watak pitu

Pêndhitâ gunung pitu nunggang jaran. Têngêsipun têmbung ingkang awatak pitu mênikâ: pêndhitâ (= rêsi, wong suci, bagawan, lsp.); gunung (= ardi, prawâtâ, rêdi, aldâkâ, lsp.); pitu (= saptâ, sastrâ swârâ: a, i, u, é, o, rê, lê, lsp.); nunggang (= numpak, nitih, lsp.); jaran (= turanggâ, kudâ, kapal, titihan), lsp.

8) Watak wolu

Gajah (=èsthi, liman, dwipânggâ, lsp.); kéwan rumangkang (*reptil*) (=nâgâ, sawêr, salirâ, bunglon, cêcak, lsp.) utawi sagêd ngginakakên têmbung kanthi dhasar sarânâ **guru sastrâ**, inggih mênikâ têmbung ingkang panyêratipun sami, sanadyan bédâ têngêsipun watak wilanganipun dipun-anggêp sami. Kados tâ: èsthi atêngês sêdyâ sami kalihan èsthi atêngês gajah mênikâ awatak 8, lsp.

9) Watak sângâ

Têmbung ingkang atêngês déwâ (jawâtâ, bathârâ, apsârâ, lsp) sâhâ barang-barang ingkang kaanggêp bolong (gapurâ, lawang, wiwârâ, dwârâ, guwâ, babahan, rong, song, lsp.

10) Watak das (0)

Têmbung-têmbung ingkang ngêmu suraos **botên wontên**: sunyâ, suwung, langit, gégânâ, bomantârâ, awang-awang, sirnâ, ilang, têlas, adoh, tan, das, moksâ, oncat, nir, brasthâ, rusak, lsp.

5. Pratélan Waosan

Adisumarta, Sumidi. 1955. *Tatanan Nyêrat Aksara Djawi*. Ngajogjakarta: Tjabang Bagian Bahasa Djawatan Kebudayaan Kementerian Pendidikan Pengadjaran dan Kebudayaan.

Antunshono. 1956. *Reringkesaning Paramasastra Djawa I*. Djogdja: Hien Hoo Sing.

Arintaka, B. 1983. "Bab Wêwanganipun Aksara Jawa". Makalah disampaikan pada Acara *Sarasèhan Basa lan Sastra Jawi* di Pendapa Wiyata Praja Dinas P dan K Prop. DIY pada hari Sênèn Lêgi, 4 Juli 1983.

Jasawidagda, Ki & Ki Hadiwidjana. 1954. *Sasana Sastra*. Jogjakarta: Dwidaja.

Hadiwidjana. 1967, *Tata-Sastra*. Jogjakarta: U.P. Indonesia.

Padmosoekotjo, S. 1958. *Ngénggréngan Kasusastra Djawa I*. Jogjakarta: Hien Hoo Sing.

_____. 1960. *Ngénggréngan Kasusastra Djawa II*. Jogjakarta: Hien Hoo Sing.

_____. 1989. *Wêwaton Panulisé Basa Jawa Nganggo Aksara Jawa*. Surabaya: PT. Citra Jaya Murti.

Perry, Edward Delavan. 1953. *A Sanskrit Primer*. New York: Columbia University Press.

Poedjowardojo, S. 1958. *Petikan Manca Warna*. Bandung, Djakarta: Ganaco N.V.

Poerwadarminta, W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Groningen, Batavia: J.B. Wolters' Uirgevers-Maatschappij N.V.

_____. 1953. *Sarining Paramasastra Djawa*. Djakarta: Noordhoff-Kolff N.V.

Prawiradisastra, Sadjjo. 1987/1988. "Kawruh Basa". Sêratan kanggé Garan Panataran Guru Bahasa dan Sastra Jawa ing Kantor Wilayah Departemen Pendidikan dan Kebudayaan Propinsi Jawa Tengah Semarang.

Riyadi, Slamet. 2002. *Ha-na-ca-ra-ka (Kelahiran, Penyusunan, Fungsi, dan Makna)*. Yogyakarta: Yayasan Pustaka Nusantara.

Sastrawardaya, Mas Samud. 1950. *Campur-bawur*. (Sêratan Aksara Jawa). Djakarta: J.B. Wolters' Uitgevers-Maatschappij N.V.

KAWRUH SASTRĀ SĀHĀ KAWRUH BUDĀYĀ

1. Kawruh Sastrā

Têmbung sastrā mênikā asli saking bāsā Sansekerta, inggih mênikā saking woding têmbung *çās* utawi *sās* têngesipun 'mulang' sâhā *tra* atêngês 'pirantos'. Dados, têmbung sastrā têngesipun pirantos utawi sarânâ kanggé mulang. Pirantos utawi sarânâ kanggé mulang mênikā sagêd kalésanakên utawi ugi sagêd kasêrat. Wohing pamikir sâhā pangraosing manungsâ minangkâ piwulang sagêd dipundadosakên sarânâ kanggé mulang. Bab mênikā ingkang lajêng kawarisakên dhatêng masarakat Jawi ing jaman samênikâ. Warisan piwulanging pârâ lèluhur ingkang sinêrat mawi astâ (carik) menikâ ingkang dipunwastani *naskah*. Andharan ingkang wontên ing salêbêting *naskah* dipunsêbut *teks*.

Teks, inggih mênikâ isining *naskah* utawi mênâpâ kémawon ingkang kawrat ing salêbêting *naskah*. *Naskah*, inggih mênikâ anggitan ingkang taksih sinêrat mawi astâ (sêratan carik), inggih ingkang taksih asli mênâpâ déné salinanipun (Onions, 1974; Darusuprta, 1984). *Naskah* Jawi, inggih mênikâ anggitan ingkang taksih sinêrat mawi astâ (sêratan carik), inggih ingkang taksih asli mênâpâ déné salinanipun, ingkang kasêrat kanthi bāsā Jawi, inggih bāsā Jawi Kinâ, bāsā Jawi Madyâ (Jawi *Pertengahan*), sâhā bāsā Jawi Gagrag Anyar, saénggâ wontên *naskah* Jawi Kinâ, *naskah* Jawi Madyâ (*naskah* Jawi *Pertengahan*), sâhā *naskah* Jawi Gagrag Anyar. Tigâ-tiganing *naskah* mênikâ ngginakakên bāsā gancaran sâhā bāsā sêkar utawi bāsā ingkang *puitis*, sanès bāsā padintênan. Dados, wontên *naskah* gancaran Jawi

Kinã (*prosa Jawa Kuno*) sãhã *naskah sêkar* Jawi Kinã utawi *kakawin*, *naskah* gancaran Jawi Madyã (*prosa Jawa Pertengahan*) sãhã *naskah sêkar* Jawi Madyã (*prosa Jawa Pertengahan*) utawi kidung, sarta *naskah* gancaran Jawi Gagrag Anyar sãhã *naskah sêkar* Jawi Gagrag Anyar utawi *mácapat* (Darusuprta, 1991), ugi *teks* ingkang dhapukan **pawicantênan** (*drama*).

Wohing pamikir sãhã pangraosing pãrã lèluhur ingkang sinêrat utawi *naskah* mênikã ingkang kaéwokakên ing kagunan adi-luhung. Kagunan adi-luhung ingkang kalairakên sarãnã éndahing utawi édi-pênining bãsã Jawi dipunwastani **kasusastran Jawi**. Wondéné ingkang kalébêt kasusastran Jawi mênikã sadâyã kagunan adi-luhung ingkang isi mawarni-warnining kawontênan ingkang naté wontên ing panggêsanging masarakat jaman rumiyin, ingkang kawahyakakên kanthi kaéndahaning bãsã Jawi.

2. Kasusastran sãhã Pujãnggã Kasusastran Jawi

Kasusastran Jawi sasanèsipun ingkang sampun kaandharakên ing nginggil, ugi kalébêt ingkang dipun-lésanakên, upaminipun wontên ing sêsorah, padhalangan, sãhã sanès-sanèsipun. Têmtu kémawon wontênipun kasusastran Jawi sinêrat mênikã wontên ingkang nyêrat. Panyêrat kasusastran Jawi mênikã dipunsêbut pujãnggã, kawindrã, kawitãnã, kawiwãrã, utawi kawiswãrã.

Inkang kalébêt pujãnggã babagan kasusastran Jawi, inggih mênikã Êmpu Kanwa, Êmpu Triguna, Êmpu Managuna, Êmpu Darmaja, Êmpu Panuluh, Êmpu Tan Akung, Prapanca, Êmpu Tantular, Êmpu Widâyãkã, R.Ng. Yãsadipurã I, R.Ng. Yãsadipurã II, R.Ng. Rãnggãwarsitã, sãhã sanès-sanèsipun. Pujãnggã utawi kawindrã, kawitãnã, kawiwãrã, sãhã kawiswãrã mênikã kasinungan kalimpadan warni wolu, kados ing ngandhap mênikã.

1) **Paramêngsastrã**, mênikã tiyang ingkang ahli ing bab sastrã sãhã ahli bãsã.

- 2) **Paramêngkawi**, mênikã tiyang ingkang ahli ing bab rêriptan utawi ahli nganggit.
- 3) **Awicaritã**, mênikã tiyang ingkang limpad utawi ahli ndongèng utawi cariyos ingkang nêngsêmakên.
- 4) **Mardãwã-lagu**, mênikã tiyang ingkang pintêr bab sêkar sãhã gêndhing. Mardãwã mênikã têngsipun alus.
- 5) **Mardãwã-bãsã**, mênikã tiyang ingkang ahli migunakakên bãsã ingkang ngrêsêpakên, ingkang njalari trênyuhing manah, ingkang mahanani gêmberã, ingkang nênanngi sih-wilãsã, sãhã sanès-sanèsipun.
- 6) **Mãndrãgunã**, mênikã tiyang ingkang limpad utawi wasis sangêt ing bab kagunan.
- 7) **Nawungkrindhã**, mênikã tiyang ingkang alus pangraosipun ngantos sagêd nanggapi krêntêging manahipun tiyang sanès.
- 8) **Sambégãnã**, mênikã tiyang ingkang utami sangêt gêsangipun.

Cêkak aosipun, **pujãnggã** mênikã tiyang ingkang kasinungan kalimpadan utawi linangkung lair-batosipun. Têngsipun, tiyang ingkang kagungan kawruh kabudayan-lairipun sampun pinunjul, inggih nyêlaki tiyang ingkang 'sampurnã'. Wontên ing kawruh kabudayan-batos ugi pêng-pêngan. Manawi ngantos sampun dumugi bontos panggiluting kabudayan-batos, pujãnggã mênikã limrahipun sagêd mirêng *ãkãśawãkya* utawi *ãkãśãśabda* (swantêning langit, swantêning *logos*). Bab mênikã ingkang njalari pujãnggã sagêd nganggit sêrat "jãngkã", inggih mênikã sêrat ingkang isi pamêcã lèlampahan utawi kawontênan ingkang badhé kalampahan. Tiyang ingkang kasinungan kalimpadan mênikã limrah kawastanan **sidik** utawi "wêruh sadurungé winarah".

Samantên inggiling ukuranipun **pujãnggã** ing kasusastran Jawi. Amargi saking mênikã, ing kalangan bãngsã Jawi, botên kathah tiyang ingkang sinêbut pujãnggã. Sasampunipun R. Ng. Rãnggãwarsitã sêdá ngantos samênikã, botên wontên pujãnggã Jawi. Dados, R. Ng.

Ranggawarsita mênikâ kénging kawastanan **pujanggal Jawa** ingkang wékasan.

Riwayatipun pujanggal sawatawis

1) R. Ng. Yásadipurâ I

Nalika taksih timur, R. Ng. Yásadipurâ I mênikâ asmanipun **Bagus Banjir**, wiyosanipun ing dintên Jêmuwah Paing tanggal kaping 6 Mulud, taun Jimakir 1654 (taun Saka), utawi 30 Sèptèmbêr 1720. Sédanipun rikâlâ dintên Sênèn Kliwon 24 Dulkangidah, taun Bé 1728, utawi 26 April 1802. R. Ng. Yásadipura I mênikâ tédhkipun Sultan Pajang, milanipun wontên ing Surâkartâ katêlah asmâ **Yásadipurâ Tus Pajang**. Panjênênganipun mênikâ pujanggal ingkang kapisan ing Surâkartâ, inggih mênikâ ing jamanipun Sinuhun Pakubuwana III.

Ramanipun R. Ng. Yásadipurâ I mênikâ asmanipun Tumênggung Padmânagâra, bupati Pêkalongan ingkang dipunbucal dhatêng Palémbang. Ananging, lajêng dipun-timbali déning Sri Sunan sâhá dipunpapanakên wontên ing kraton Kartâsurâ apangkat Bupati-jaksâ. R. Ng. Yásadipurâ I mênikâ éyang-buyutipun R. Ng. Ranggawarsita.

2) R. Ng. Ranggawarsita

Nalika R. Ng. Ranggawarsita taksih timur asmanipun **Bagus Burhan**, wiyosanipun ing dintên Sênèn Lêgi 10 Dulkangidah, taun Bé 1728, sinangkalan: **bujanggal nêmbah pandhitâ ji** (1728), utawi 14 Marêt 1802. Sédanipun rikâlâ dintên Rêbo Pon 25 Dulkangidah taun Jimakir 1802, sinangkalan: **paksâ muksâ bujanggal natâ** (1802), utawi 24 Désèmbêr 1873, dipunsarèkakên ing dhusun Palar, tlatah Klathèn. Minangkâ tandhaning pakurmatan, pamaréntah yâsâ rêcâ-gupâlâ (rêcanipun R. Ng. Ranggawarsita) dumunung ing plataraning gêdhong **Radyâ-pustakâ** ing sawétan kêbon-râjâ Sriwédari, sâhá ugi mbangun pasaréanipun R. Ng. Ranggawarsita

ing dhusun Palar. Pambukaning rêcâ-gupâlâ kanthi rêsmi nalikâ 11 Nopèmbêr 1953. Déné anggènipun rampung mbangun pasaréanipun ing dhusun Palar rikâlâ 10 Nopèmbêr 1955.

Nalikâ taksih timur, Bagus Burham maguru ing pasantrèn pondhok **Gêbangtinatar** (Pânârâgâ), pondhokipun Kyai Imam Bêsari. Wontên ing pasantrèn, Bagus Burham kalêbêt murid ingkang bodho, nakal, sâhá mursal. Bagus Burham sampun naté lolos saking pondhok ngantos dumugi Madiun, sêsrawungan kalihan R.A. Gombak, putranipun putri bupati Kêdhiri. Inggih R.A. Gombak mênikâ ingkang salajêngipun kagarwâ Bagus Burham.

Dumugi wancinipun tinarbukâ, kanthi linambaran laku 40 dintên 40 dalu, sadintênipun namung dhahar gêdhang saulêr, sâhá sabên dalu kungkum ing lèpèn Krikil, Bagus Burham antuk parmaning Pangéran angsal wahyu kapujanggan.

Sârsilahipun R. Ng. Ranggawarsita mênikâ makatên (1) Sultan Hadiwijâyâ (Jâkâ Tingkir) pêputrâ Sultan Banâwâ, (2) Sultan Banâwâ pêputrâ Pangéran Êmas, (3) Pangéran Êmas pêputrâ Pangéran Prabu Wijâyâ, (4) Pangéran Prabu Wijâyâ pêputrâ Kangjêng Jâkâ Radin, (5) Kangjêng Jâkâ Radin pêputrâ Pangéran Wirâmanggâlâ, (6) Pangéran Wirâmanggâlâ kapundhut mantu Sultan Mangkurat Têgalarum pêputrâ Pangéran Danuhupâyâ, (7) Pangéran Danuhupâyâ pêputrâ Radèn Padmânagâra, (8) Radèn Padmânagâra pêputrâ Radèn Ngabèi Yásadipurâ I, (9) Radèn Ngabèi Yásadipurâ I pêputrâ Radèn Tumênggung Sastrânagâra (Radèn Ngabèi Yásadipurâ II) utawi Radèn Pajangwasita, (10) Radèn Tumênggung Sastrânagâra pêputrâ Radèn Pajangswâra, (11) Radèn Pajangswâra pêputrâ Bagus Burham (R.Ng. Ranggawarsita).

3) Ki Padmâsusastrâ

Ki Padmâsusastrâ mênikâ putranipun Ki Ngabèi Bângsâyudâ ing Surâkartâ. Nalikâ taksih timur botên sêkolah namung dipunwarahi maos sâhá nyêrat déning bapakipun wiwit yuswâ 6 taun. Yuswâ 9

taun sampun nyambut damêl dados abdi-dalêm wontên ing kraton, mawi asmâ Ngabèi Kartadirânâ. Sarêng minggah pangkat dados Mantri gêdhong-kiwâ katêlah asmâ **Mas Gus Bèi**, têngêsipun "laré alit ingkang darbé pangkat Ngabèi". Lêt 10 taun malih dados Jaksâ-Anom, gantos asmâ **Mas Ngabèi Bângsâyudâ** (asmâ nunggak sêmi bapâ). Botên lêt dangu malih dados Panèwu-Jaksâ, asmanipun gantos Kartipradâtâ. Yuswâ 43 taun lèrèh, nglajêngakên ngudi kasusastran, asmanipun gantos **Padmâsusastrâ**, ngrangkêp dados wartawan kâlâwarti "**Jawikândhâ**" ing Sâlâ. Taun 1820 dados Pangarsâ Radyâ-Pustâkâ, asmanipun gantos M.Ng. Wirâpustâkâ. Amargi saking tuntunanipun M.Ng. Wirâpustâkâ, **Radyâ-Pustâkâ** sagêd ngêdalakên kâlâwarti "Sâsâdarâ" sâhâ "Cândrâkânthâ". Ing wêkdal mênikâ M.Ng. Wirâpustâkâ piyambak ngêdalakên kâlâwarti "Wârâdarmâ". Rikâlâ taun 1910 minggah pangkat ingkang pungkasan, asmanipun gantos M.Ng. Prâjâpustâkâ, nanging botên dangu pènsiyun. Wasânâ sêdâ ing taun 1926, yuswanipun 86 taun.

4) **P. Kusumâdilâgâ**

P. Kusumâdilâgâ putranipun Kangjêng Gusti Mangkubumi ing Surâkartâ, utawi wayahipun Sunan Pakubuwânâ III. P. Kusumâdilâgâ mênikâ ahli gêndhing-gêndhing, ahli padhalangan, ahli bêksâ, sâhâ ahli kabatosan ing abad 19.

Tanggal miyosipun botên dipun-êngêti, sêdanipun yuswâ 65 taun. Nalikâ taksih timur maguru kabatosan dhatêng kalih kyai, inggih mênikâ Kyai Kasanminhad sâhâ Kyai Jamsari. Sarêng sampun diwâsâ, P. Kusumâdilâgâ dados gurunipun Sunan Pakubuwânâ IX ing bab kabatosan sâhâ filsafat.

Asmanipun parâ pujânggâ sâhâ buku-buku rêriptanipun

A. Ing jaman Indu (Sadèrèngipun jaman Mâjâpait)

1) **Rêsi Abiyasa**: *Mahâbhârata* utawi *Aștadasaparwa* kasêrat mawi bâsâ Sansêkêrta. Buku mênikâ wontên ing tanah Jawi sêsarêngan

kalihan ngajawinipun bângsâ Hindhu. Dados, Rêsi Abiyasa (Wiyasa) mênikâ pujânggâ bângsâ Hindhu. Déné bâsâ Sansêkêrta mênikâ basanipun tiyang Hindhu ing jaman rumjyin. Basanipun tiyang Hindhu ing jaman samênikâ dipunwastani bâsâ Urdu.

- 2) **Rêsi Walmiki**: *Râmâyana* kasêrat mawi bâsâ Sansêkêrta. Buku mênikâ sagêd wontên ing tanah Jawi sêsarêngan kalihan ngajawinipun bângsâ Hindhu. Rêsi **Walmiki** mênikâ pujânggâ bângsâ Hindhu.
- 3) **Prabu Darmawangsa-Têguh** (Ratu Jawi Wétan 991--1007): njarwakakên *Mahâbhârata* ngantos 9 *parwa* 'pérangan', inggih mênikâ *Ādiparwa*, *Sabaparwa*, *Wirâtaparwa*, *Udyogaparwa*, *Bhismaparwa*, *Āśramawāsaparwa*, *Mosalaparwa*, *Prasthānikaparwa*, sâhâ *Swargarohanaparwa*. Sasanèsipun mênikâ Sang Prabu ugi njarwakakên sapéranganing buku *Râmâyana-Walmiki*, ingkang dipunsêbut buku *Uttarakān.d.a.*
- 4) **Ĕmpu (Mpu) Kanwa**: *Arjunawiwāha* (jaman madêgipun Prabu Ĕrlangga 1019--1042), pêthikan saking *Mahâbhârata parwa III* ingkang dipunjarwakakên.
- 5) **Ĕmpu Triguna**: *Kṛṣṇāyana* (jaman Kêdhiri ± 1104), isinipun ngéngingi Krêsna mbradhat Dèwi Rukmini.
- 6) **Ĕmpu Monaguna**: *Sumanasāntaka* (jaman Prabu Warsajaya Kêdhiri ± 1104), isinipun nyariyosakên lairipun Dasarata ing Ayodya.
- 7) **Ĕmpu Sêdah**: *Bhāratayuddha* (jaman Prabu Djayabaya Kêdhiri 1135--1157).
- 8) **Ĕmpu Panuluh**: *Gaṭotkacāśraya* sâhâ *Hariwangśa* (jaman Prabu Kêrtajaya Kêdhiri 1183).
- 9) **Ĕmpu Dharmaja**: Smaradahana (jaman Prabu Kamêswara Kêdhiri 1115--1130).
- 10) **Ĕmpu Tan Akung**: *Wyrtasañcaya* sâhâ *Lubdaka* (*Śiwarātrikalpa*) (jaman Kêdhiri wêkasan).

B. Ing jaman Mâjâpait

- 1) **Ĕmpu Prapañca:** nganggit *Nāgarakṛtāgama*.
- 2) **Ĕmpu Tantular:** nganggit *Arjunawijaya sâhâ Sutasoma* utawi *Porusādasānta*.

C. Ing jaman Islam

- 1) **Sunan Bonang:** *Suluk Wujil*
- 2) **Sunan Pangung:** *Suluk Malangsumirang*
- 3) **Pangéran Karanggayam:** *Nitistruti*

D. Ing jaman Mataram

- 1) **Sultan Agung:** *Nitiprâjâ, Sastrâgêndhing*
- 2) **Pangéran Adilangu:** *Babad Pajajaran, Babad Mâjâpait, Babad Pajang, Babad Mataram*
- 3) **Carik Bâjrá:** *Damarwulan* (sinawung ing sêkar), *Babad Kartasurâ*
- 4) **Rânggâjanur:** *Prânâcitrâ, Dèwi Rêngganis*
- 5) **Sunan Pakubuwânâ IV:** *Wulang-rèh, Wulang-sunu*
- 6) **Sunan Pakubuwânâ V:** *Sêrat Cênthini*
- 7) **Radèn Ngabèi Yâsâdipurâ I** (Yâsâdipurâ Tus Pajang): *Cêbolèk, Babad Paképong, Babad Gyanti, Sêrat Râmâ, Sêrat Déwâruci, Ambiyâ, Tajusalatin, Joharmanik, Nawawi, Bustam, Wulang-séwâkâ, Sêrat Panitisastrâ, Sêrat Lokâpâlâ*
- 8) **Radèn Ngabèi Yâsâdipurâ II** (Radèn Tumênggung Sastrânagârâ): *Sasânâsunu, Wicârâkêras*
- 9) **Radèn Ngabèi Sindusastrâ:** *Arjunâsârâbau* (babon sêrat Kândhâ), *Partâyagnya* (lampahan Partâkrâmâ), *Srikandhi Maguru Manah, Sumbâdrâ Larung*
- 10) **K.G.P.A.A Mangkunagârâ IV:** *Wédhâtâmâ, Buratwangi, Sêndhonlangênswârâ, Panêmbâmâ, Tripâmâ, Salokâtâmâ, Wirâwiyâtâ, Rêrêpèn*

- 11) **Radèn Ngabèi Rânggâwarsitâ:** *Jayèngbâyâ, Widyâpradânâ, Suluk Hidayatjati, Jâyâbâyâ, Purwakaning Sêrat Pawukon, Pustâkârâjâpurwâ, Rêrêpèn Sêkar Têngahan, Sêjarah Parisawuli, Uran-uran Sêkar Gambuh warni 7, Panitisastrâ, Barâtâyudâ Jarwâ Sêkar Mâcâpat, Câkrâwarti, Sidâwakyâ, Pawarsakan, Darmâsarânâ, Yudâyânâ, Budâyânâ, Pustâkârâjâmadyâ, Ajipamâsâ, Witâradyâ, Ajidarmâ, Pambéganing Nâtâ Binathârâ, Kâlâtidhâ, Sariwahânâ, Purusangkârâ, Wédhâyatmâkâ, Wédhârâgâ, Cêmporèt, Wirid Hidayatjati, Parâmâyogâ, Jâkâlodhang, Sabdâtâmâ, Sabdâjati*
- 12) **P. Kusumâdilâgâ:** *Sêrat Balé Si Gâlâ-gâlâ, Jagal Bilâwâ, Kartâpiyogâ* (Éndhang Wrêdiningsih), *Jâlâdârâ Rabi, Kurupati Rabi, Sêrat Sastrâmirudâ, Sêrat Partâdêwâ*

E. Ing jaman Abad XX

- 1) **Ki Padmâsusastrâ:** *Tâtâcârâ, Pathibâsâ, Parâmâbâsâ, Warnâbâsâ, Urabsari, Durcârâharjâ, Rangsang Tuban*
- 2) **Mas Ngabèi Mangunwijâyâ:** *Purwâkanthi, Trilaksitâ, Jiwandânâ, Asmâralâyâ, Lambangprâjâ, Wuryâlocitâ*
- 3) **Radèn Ngabèi Sindupranâtâ:** *Sawursari*
- 4) **Radèn Ngabèi Sastrâkusumâ:** *Dongèng Kunâ*
- 5) **Radèn Tumênggung Tândhânagârâ:** *Pêpéling, Baruklinthing*
- 6) **Radèn Mas Suryâsupartâ** (K.G.P.A.A Mangkunagârâ VII): *Kêkésahan saking Tanah Jawi dhatêng nagari Walandi*
- 7) **Radèn Mas Sulardi:** *Riyantâ, Sarwantâ*
- 8) **Radèn Brâtâkésawâ:** *Cândrâsangkâlâ*
- 9) **Wiradad:** *Calonarang*
- 10) **Mas Sukir:** *Abimanyu-kêrêm*
- 11) **Sastrâsutarmâ:** *Bancak-Dhoyok mbarang jantur*
- 12) **Mas Somâsêntikâ:** *Butâ Locânâ*

3. Sêkar Mâcâpat

Sêkar mâcâpat mênikâ salah satunggaling jinis dhapukaning *teks*. Miturut andharaning Saputra (2001), têngbung mâcâpat mênikâ cêkakan saking "mâcâ papat-papat". Têgêsipun, cârâ maos *teks* ingkang mawi andhêgan utawi pêdhotan ing sabên sakawan wandâ sapisanan ing sabên gatraniipun.

Sêkar ingkang kalimrah kanggé nyêrat bab kasusastran kathahipun wontên 15 (gangsâl-wêlas) warni. Urut-urutaning gangsâl-wêlas warnining sêkar mênikâ makatên (Padmosoekotjo, 1953). Ingkang saking sêkar alit, wontên 9 (sângâ), inggih mênikâ Kinanthi, Pucung, Asmâradânâ, Mijil, Maskumambang, Pangkur, Sinom, Dhandhanggulâ, sâhâ Durmâ. Ingkang saking sêkar têngahan, wontên 5 (gangsâl), inggih mênikâ Mêgatrüh (Dudukwuluh), Gambuh, Wirangrong, Balabak, sâhâ Jurudêmung. Déné ingkang saking sêkar agêng wontên 1 (satunggal), inggih mênikâ Girisâ.

Wondéné ingkang lajêng dipun-êwokakên wontên ing sêkar mâcâpat kathahipun wontên 11 (sawêlas) warni. Déné urut-urutanipun makatên Kinanthi, Pucung, Asmâradânâ, Mijil, Maskumambang, Pangkur, Sinom, Dhandhanggulâ, Durmâ, Gambuh, sâhâ Mêgatrüh (Dudukwuluh). Ngéngingi panganggéning sêkar mâcâpat ing andharan kasusastran, mêsthi kémawon kédah kanti ngémuti "watak"-ing sêkar satunggal-satunggal. Mênggah watak satunggal-satunggaling sêkar mâcâpat mênikâ kados andharan ing ngandhap mênikâ.

Kinanthi mênikâ awatak "rêmên, asih, trêsnâ". Mathukipun kanggé mêdharakên piwulang, cariyos ingkang ngêmu suraos asih-trêsnâ sâhâ asmâra, gandrung-gandrung. Pucung mênikâ awatak "kêndho, tanpâ grêgêt-saut". Mathukipun kanggé wontên ing cariyos ingkang sajak namung sasêkêcanipun, tanpâ kamêmpêngan. Asmâradânâ mênikâ awatak "sêngsêm, sêdhih, prihatos". Ananging sêdhih utawi prihatos amargi saking kataman ing *lâra asmâra*. Mathukipun kanggé wontên ing cariyos ingkang isi suraos nawung

asmâra. Mijil mênikâ awatak "wêdharing raos". Mathukipun kanggé ing cariyos ingkang isi pitutur, nanging ugi kênging tumrap ing cariyos gandrungan. Maskumambang mênikâ awatak "nalangsâ kêrantâ-rântâ". Mathukipun kanggé mêdharakên raos-pangraos ingkang ngêrês, nggrêgês, nalangsâ kêrantâ-rântâ. Pangkur mênikâ awatak "sêrêng". Mathukipun kanggé ing cariyos ingkang ngêmu suraos sêrêng, sajak grêgêtên. Manawi pitutur, inggih pitutur ingkang sêrêng sêmu srêngên, manawi gandrung, inggih gandrung ingkang sêrêng, gandrung-gandrung kapingrangu. Limrah ugi kanggé ing cariyos pêngang. Sinom mênikâ awatak, "gapyak, rênayah", cocog kalihan namanipun. Sinom, saking garbaning têngbung "si + ênom". Mathukipun kanggé sêsorah, cariyos ingkang isi pitutur. Dhandhanggulâ mênikâ awatak "luwês, rêsep". Tumrap ing cariyos ingkang ngêmu suraos kadospundi kémawon sagêd mathuk, mila inggih luwêsan. Kanggé ing bêtuk prayogi, kanggé mêdharakên piwulang inggih kênging, kanggé cariyos ingkang isi gandrung-gandrungan ugi kênging, kanggé panutuping anggitan inggih limrah. Durmâ mênikâ awatak "galak, muntab". Mathuk kanggé mêdharakên raosing manah nêpsu, manah kadêrêng sêrêng, utawi kanggé ing cariyos pêngang. Gambuh mênikâ awatak "rumakêt, kulinâ, wanuh-wani". Mathuk kanggé mêdharakên pitutur ingkang radi sêrêng amargi sampun kêdugi, limrahipun nganggé bâsâ ngoko, inggih basanipun tiyang ingkang sampun kulinâ, rakêt sêsrawunganipun. Mêgatrüh (Dudukwuluh) mênikâ awatak "sêdhih-kingkin kaworan nglokro (*putus asa*)", kanggé mêdharakên raos gêgêtun pungun-pungun, nalangsâ kêrantâ-rântâ.

Sêkar mâcâpat mênikâ gadhah paugêran ingkang gumathok. Paugêran ingkang gumathok mênikâ inggih wontênipun guru-gâtrâ, guru-wilangan, sâhâ guru-lagu, ugi baliswâra sartâ dâyastra (Padmosoekotjo, 1953). Bab andharanipun kados ing ngandhap mênikâ. Guru, atêgês 'ugêr-ugêr, paugêran, wêwaton, pathokan'. Guru-gâtrâ, atêgês wêwaton gâtrâ, inggih mênikâ wêwaton cacahipun utawi kathahipun gatrane sêkar sabên sapadâ (*satu bait*). Sagâtrâ mênikâ

sapáda-lingsá, tumrap sêkar agêng dipunwastani sapáda-pála. Sapáda mêniká salagu utawi satunggal sêkar utawi satêmbangan (*satu bait*).

Guru-wilangan, atêgês 'wêwaton wilangan', inggih mêniká wêwaton cacahipun utawi kathahipun wandá utawi kêcap ing satunggal-satungaling gatranipun sêkar. Déné guru-lagu, atêgês 'wêwaton lagu (dhong-dhing), inggih mêniká wêwaton dhawahing dhong-dhing (dhawahing swantên) ing pungkasaning satunggal-satunggaling gâtrâ. Sêkar macapat ingkang kathahipun wontên 11 (sawêlas) warni kados ing nginggil, dhapukanipun (ikêtanipun) sami awêwaton guru-gâtrâ, guru-wilangan, sâhá guru-lagu. Mênggah guru-gâtrâ, guru-wilangan, sâhá guru-laguning sêkar mêniká kados ingkang kapratêlakakên ing ngandhap mêniká.

NO.	NAMA TÊMBANG	GURU G A T R A																			
		I		II		III		IV		V		VI		VII		VIII		IX		X	
		GW	GL	GW	GL	GW	GL	GW	GL	GW	GL	GW	GL	GW	GL	GW	GL	GW	GL	GW	GL
1.	KINANTHI	8	u 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8
2.	PUCUNG	12	u 6	a 8	i 12	a 8	i 12	a 8	i 12	a 8	i 12	a 8	i 12	a 8	i 12	a 8	i 12	a 8	i 12	a 8	i 12
3.	ASMARADANA	8	i 8	a 8	e/o 8	a 8	e/o 8	a 8	e/o 8	a 8	e/o 8	a 8	e/o 8	a 8	e/o 8	a 8	e/o 8	a 8	e/o 8	a 8	e/o 8
4.	MIJIL	10	i 6	o 10	e 10	i 10	e 10	i 10	e 10	i 10	e 10	i 10	e 10	i 10	e 10	i 10	e 10	i 10	e 10	i 10	e 10
5.	MASKUMAMBANG	12	i 6	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8
6.	PANGKUR	8	a 11	i 8	u 7	a 12	u 8	a 8	i 8	u 8	a 8	i 8	u 8	a 8	i 8	u 8	a 8	i 8	u 8	a 8	i 8
7.	SINOM	8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8	i 8	a 8
8.	DHANDHANGGULÁ	10	i 10	a 8	e 7	u 9	i 7	a 8	i 7	u 9	i 7	a 8	i 7	u 9	i 7	a 8	i 7	u 9	i 7	a 8	i 7
9.	DURMÁ	12	a 7	i 6	a 7	a 8	i 5	a 7	i 5	a 7	i 5	a 7	i 5	a 7	i 5	a 7	i 5	a 7	i 5	a 7	i 5
10.	GAMBUH	7	u 10	u 12	i 8	u 8	o 8	u 8	o 8	u 8	o 8	u 8	o 8	u 8	o 8	u 8	o 8	u 8	o 8	u 8	o 8
11.	MÉGATRUH	12	u 8	i 8	u 8	i 8	u 8	i 8	u 8	i 8	u 8	i 8	u 8	i 8	u 8	i 8	u 8	i 8	u 8	i 8	u 8

Wondéné baliswâra ing sêkar, inggih mênikâ pamaliking têngbung-têngbung tumrap ing gatrane sêkar. Baliswâra mênikâ dipunsêrat amargi kanggé jumbuhakên pathokaning guru-lagu. Tiyang nganggit sêkar mênikâ wênang nganggé têngbung walikan. Bab mênikâ cundhuk kalihan têngbung "camboran-baliswâra", kados ta: rãjã-putrã= putraning rãjã, narpã-wandãwã= wandawaning narpã (krabating ratu, sadhèrèking ratu). Tuladhã panyêrating baliswâra kados ing ngandhap mênikâ.

Tumrap ing ukãrã gancaran, kédah: "Anoman sampun malumpat". Kanggénipun gãtrã ing sêkar, kênging: "Anoman malumpat sampun" (Kinanthi ing gãtrã wiwitan). Wontên ing ukãrã gancaran, kédah: "lamun tanpã sastrã, sêpi kagunan". Tumrap ing sêkar, kênging: "lamun tanpã sastrã kagunan sêpi" (gãtrã kaping kalih ing Pangkur). Wontên ing ukãrã gancaran, kédah: "Si ulã iku yèn nyakot ngêndêlkên mandining wisa(né). Mungguhing gãtrã ing sêkar, kênging: "si ulã ngêndêlkên iku / mandining wisã yèn nyakot // (Gambuh kalih gãtrã ingkang pungkasan).

Dâyãsastrã, inggih mênikâ dayaning sastrã, dayaning aksãrã. Aksãrã mênikâ dipun-anggêp gadhah dayã mbrêngêngêng. Ananging, bab mênikâ wontên namung tumrap aksãrã Jãwã.

Atêr-atêr ingkang botên luluh kalihan purwaning linggã, tumrap têngbung ingkang kasêrat ing sastrã (aksãrã) Jãwã, kédah dipunwaos kados wujud ing atêr-atêr, botên kênging namung kawaos aksarane irung sêsigênging atêr-atêr mênikâ kémawon. Samangsa atêr-atêr mênikâ njalari langkunging guru-wilangan, kédah dipunbucal kémawon. Têgêsipun, sanadyan kédahipun têngbung tanduk, botên prêlu mawi atêr-atêr anuswãrã. Ananging, pamaosipun kédah kados pamaosing têngbung ingkang mawi atêr-atêr anuswãrã. Tuladhanipun: "bêdhah prãjã boyong putri", kédah kawaos "mbêdhah prãjã mboyong putri" (Pangkur gãtrã pungkasan), "dhodhok dhêpipis tan katon", kédah kawaos "ndhodhok ndhêpipis tan katon" (Gambuh gãtrã pungkasan),

"gêndhong tênggok anyangking kêndhiné", kédah kawaos "nggêndhong tênggok anyangking kêndhiné" (Mijil gãtrã ingkang kaping tigã).

4. Caranipun Maos Teks

Adatipun, sarãnã kanggé nyêrat *naskah* mênikâ mawi bãsã, inggih bãsã Jawi. Pérangan alit piyambak wontên ing ngêlmu bãsã Jawi, inggih mênikâ huruf utawi aksãrã, inggih aksãrã Jãwã. Kanthi makatên, *studi* bab aksãrã utawi sêratane *naskah* mênikâ migunani sangêt sãhã pênging sangêt têngêsipun. Maksudipun, bilih kanggé maos *teks* saking satunggaling *naskah*, mangrêtos isinipun, sãhã mbêdhah maknanipun mênikâ mbêtahakên pangrêtosan ngêngingi bab sipating aksãrã Jãwã sãhã *tata tulis*-ipun (Darusuprta, 1984: 1).

Manawi ngantos klentu anggènipun maos *teks*, badhé klentu ugi anggènipun damêl alih-tulis, damêl alih-bãsã utawi *terjemahan*, sãhã badhé klentu anggènipun mbêdhah maknanipun. Dados, manawi ngantos klentu anggènipun maos *teks* badhé ndadosakên makaping-kaping klentu, ngantos dumugi klentu anggènipun mbêdhah maknane *teks* (Darusuprta, 1984). Pramila saking mênikâ dipunbêtahakên carã nyambut damêl ingkang sabar, tliti, sãhã satiti.

Salajêngipun, Darusuprta (1984) ngandharakên bilih adhêdhasar panalitèn, dipunpangguhakên wontênipun warnã-warnane sêratane sãhã wujud aksarane *naskah* mênikâ bédã-bédã. Tuladhanipun, wontên aksãrã Jãwã ingkang pêsêgi (mbãtã-sarimbag), wontên ingkang bundêr (ngêtumbar), sãhã wontên ingkang lancip (mucuk-êri), wontên ingkang lêmã, wontên ugi ingkang kêrã utawi alit-tipis, wontên ingkang kasêrat jêjêg, wontên ugi ingkang miring. Wontênipun warnã-warnane sêratane sãhã wujud aksarane *naskah* mênikâ sagêd nêdahakên bilih *naskah* ingkang sêratane makatên mênikâ asalipun saking pundi, kãlã mênãpã kasêrat, lss. Pangrêtosane bab mênikâ pênging sangêt mungwing panalitèn *naskah*.

Lampahing panalitèn *naskah* ingkang rumiyin piyambak, inggih mênikâ nêmtokakên *naskah* ingkang badhé dipundadosakên dhasaring panalitèn. Salajêngipun, maos *teks* saking *naskah* ingkang sampun dipuntêmtokakên. Ananging, langkung rumiyin dipunmangrêtos kadospundi mênggah dhapukaning *teks*-ipun. Mênâpâ *teks*-ipun kadhapuk kanthi dhapukan gancaran, sêkar, mênâpâ paginêman, mênâpâ campuran. Manawi *teks*-ipun mênikâ dhapukanipun gancaran, têngêsipun *teks*-ipun kaandharakên kanthi rakitaning ukârâ. *Teks* ingkang makatên prêlu kagatosakên bab *struktur*-ing ukaranipun, inggih mênikâ wontênipun jêjêr, wasésâ, lésan, sâhâ katrangan.

Teks dhapukan gancaran makatên pamaosipun dipundhasari pangrêtosan bab *struktur* ukârâ ingkang *logis*. Kanthi makatên, ndadosakên lampahing panalitèn gampang, mliginipun anggènipun badhé mbêdhah isining *teks*. Manawi *teks*-ipun mênikâ dipun-dhapuk kanthi dhapukan pawicantênan, bab ingkang prêlu dipungatosakên, inggih mênikâ mênâpâ *teks*-ipun dipun-andharakên kanthi dhapukan gancaran utawi sêkar. Manawi *teks* pawicantênan kaandharakên kanthi dhapukan gancaran, têngtu kémawon pamaosing *teks* adhêdhasar pangrêtosan bab rakitaning ukârânipun. Ananging, manawi *teks* pawicantênan kaandharakên kanthi dhapukan sêkar, pamaosing *teks* adhêdhasar pangrêtosan bab *struktur* sêkar. Ngéngingi pamaosing *teks* dhapukan sêkar, andharanipun kados ing ngandhap mênikâ.

Satunggaling *naskah* mênikâ anggènipun ngandharakên *teks*-ipun sampun ngêwrat têngêsipun sâhâ sampun mujudakên *sistem tanda-tanda*. Kanthi makatên, bâsâ ingkang kaginakakên kanggé ngandharakên *teks* mujudakên *sistem tanda tingkat pertama (first order semiotics)*. Têngêsipun, bâsâ ingkang kanggé ngandharakên *teks* mênikâ sampun ngêwrat têngêsing têngbung-têngbungipun adhêdhasar têngêsing têngbung ing bausastrâ (*kamus*). Déné sastrâ mênikâ mujudakên *sistem tanda tingkat kedua (second order semiotics)* (Preminger ing Pradopo,

2001 2). Têngêsipun, sastrâ ingkang kawrat ing andharaning *teks* mênikâ ngêwrat têngês ingkang kédah dipunsatitèkakên jumbuhipun kalihan mênâpâ ingkang dipunkajêngakên panganggit kanthi *kontekstual*-ing andharan.

Salajêngipun, Pradopo (2001) ngandharakên bilih têngêsing bâsâ, inggih mênikâ *meaning (arti)*, déné têngêsing sastrâ inggih mênikâ *meaning of meaning (arti dari arti)* utawi *significance (makna)*. Bâsâ mênikâ gadhah tatanan utawi pranatan (*konvensi-konvensi*), saénggâ bâsâ mênikâ wontên têngêsipun. Tuladhanipun, bâsâ mênikâ gadhah tatanan utawi *konvensi gabungan bunyi, konvensi kata, konvensi morfologi, sâhâ konvensi struktur kalimat*. Makatên ugi, *teks* mênikâ gadhah tatanan utawi pranatan (*konvensi-konvensi*) piyambak sasanèsipun *konvensi* bâsâ. Kanthi makatên, *konvensi* sastrâ dipunsêbut *konvensi* tambahan, inggih mênikâ *konvensi* ingkang dipuntambahakên ing *konvensi* bâsâ (Preminger dalam Pradopo, 2001).

Konvensi sastrâ ingkang ngêwrat maknâ kasêbut miturut Preminger (1974 ing Pradopo, 2001 2), antawisipun wontên ing *konvensi* sêkar, inggih mênikâ *konvensi koherensi, konvensi momen epiphany* (minangkâ satunggaling bab ingkang saé, èdi-pèni, ngrêsèpakên, inggih wontênipun purwakanthi guru swârâ, guru sastrâ, sâhâ purwakanthi wandâ). Tuladhanipun, maos gêguritan mênikâ botên kados maos gancaran, inggih mawi andhêgan, mêmbat-mêntuling swantên ingkang sagêd nuwuhakên têngês ingkang linangkung utawi *intensitas arti*. *Konvensi* sanèsipun, inggih mênikâ *konvensi ekstrapolasi simbolik, têngêsipun makna simbolik* ingkang kawrat ing *teks* dhapukan sêkar. Wondéné *konvensi* sêkar miturut Riffaterre, inggih mênikâ *teks* ingkang mujudakên *ketidaklangsungan ekspresi* (Pradopo, 2001). Têngêsipun, andharaning *teks* ingkang botên adhêdhasar urutaning ukârâ, nanging adhêdhasar urutaning têngbung.

Riffaterre ing bukunipun *Semiotics of Poetry* (1982), ngandharakên bilih *naskah* Jawi mênikâ mujudakên salah satunggaling

aktivitas báså. Ananging, awit anggitan dhapukan sêkar mênikå mujudakên *ekspresi tidak langsung*, têngsipun ngandharakên salah satunggaling bab kanthi maksud ingkang bédå, báså ingkang kaginakakên ugi bédå kalihan báså padintênan. Sadâyå mênikå sagêd dumados awit wontênipun *penggantian arti (displacing of meaning)*, *penyimpangan arti (distorting of meaning)* saking báså padintênan, sårå *penciptaan arti (creating of meaning)*.

Bab mênikå mujudakên *konvensi-konvensi tanda* ingkang ndadosakên *teks* dhapukan sêkar gadhah têngês utawi maknå. Báså padintênan mênikå asipat *mimetik* sårå *semiotik* saénggå ndhapuk têngês ingkang manéka warni (*ambigu*), *terpecah*, naning ugi ngêwrat têngês ingkang kêmpelel utawi gêmblêng, *memusat*, sårå *padat*. Makatên ugi basaning sêkar ingkang asipat *semiotik* mênikå ugi ndhapuk maknå utawi têngês ingkang kêmpelel utawi gêmblêng, *memusat*, sårå *padat* (Teeuw, 1984; Faruk, 1996 25).

Kanthi wontênipun maknå utawi têngêsing anggitan ingkang makatên, anggènipun maos sagêd kalampahan saé kanthi dhasar *konvensi* báså (*pembacaan heuristik*). Wondéné kanggé mangrêtos maknå isining *teks*-ipun kawaos kanthi dhasar *konvensi* sastra (*pembacaan retroaktif* utawi *hermeneutik*). Caranipun maos kanthi *pembacaan retroaktif* utawi *hermeneutik* mênikå, ugi prêlu dipungatosakên péranganing *teks* ingkang botên kasêrat kanthi mêlok (*tekstual*), pérangan ingkang kasêbut *hipogramatik* ingkang asipat *potensial*, kados tå *presuposisi* (pangintên-kintên kadadosan ingkang naté lumampah) ingkang kawrat ing *teks* lumantar báså ingkang dipunginakakên. Sasanèsipun mênikå, sagêd ugi asipat *aktual* ingkang awujud *teks-teks* ingkang sampun wontên sadèrèngipun (*intertekstual*), ugi sagêd awujud mitos, anggitan sanès, lsp. Wontên ing lampahing pamaosing *teks*, *tanda-tanda* ingkang dipunpadosi, inggih mênikå *tanda-tanda* ingkang gègayutan antawisipun *teks* satunggal sårå *teks* sanèsipun. Kanthi makatên, lampahing pamaosing *teks* ingkang

langkung lèbêt mênikå sagêd nyêngkuyung lampahing wiwitaning maos *teks* ingkang dipunsêbut botên nuhoni paramåsastrå utawi *ilmu tatabahasa (ungrammatical)* (Faruk, 1996 29).

Kauningånå bilih maos *naskah* Jawi mênikå wontên mapintên-pintên jinis. Miturut Tarigan (2001), ingkang dipun-kajêngakên maos inggih mênikå sarånå kanggé mangrêtos isining andharan mênåpå kémawon ingkang sinêrat, inggih isining andharan ingkang kasêrat ing *naskah* utawi kasêbut *teks*.

Déné tujuan maos *teks* mênikå wontên warni kalih, inggih mênikå (1) tujuan *behavioral (instruksional)* utawi tujuan tertutup sårå (2) tujuan *ekspresif* utawi tujuan terbuka. Tujuan *behavioral (instruksional)* utawi tujuan tertutup, inggih mênikå tujuan maos *teks* kanggé mangrêtos têngêsing tèmbug (*word attack*), kanggé mangrêtos ngèlmu mênåpå kémawon ingkang kawrat ing *teks (study skills)*, sårå supados paham ngéngingi sadâyå bab ingkang gayut kalihan sarånå sårå isining andharan (*comprehension*). Tujuan *ekspresif* utawi tujuan terbuka, inggih mênikå gègayutan kalihan kadospundi mênggah cârå anggènipun maos (*self-directed reading*), kadospundi mênggah pangénthå-énthaning wosipun *teks (interpretative reading)*, sårå maos kanthi migunakakên kawasisan ing bab pangrêtosan sawarnining ngèlmu ingkang kasêrat ing *teks (creatif reading)*. Andharan kasêbut sagêd kagambarakên makatên.

<i>Membaca</i>	
<i>Tujuan Behavioral</i>	<i>Tujuan Ekspresif</i>
mangrêtos têngêsing tèmbug (<i>word attack</i>)	kadospundi cârå anggènipun maos (<i>self-directed reading</i>)
mangrêtos ngèlmu mênåpå kémawon ingkang kawrat ing <i>teks (study skills)</i>	pangénthå-énthaning wosipun <i>teks (interpretative reading)</i>
paham ngéngingi sadâyå bab ingkang gayut kalihan sarånå sårå isining andharan (<i>comprehension</i>)	wasis ing bab pangrêtosan ngèlmu (<i>creatif reading</i>)

(Tarigan, 1994)

Tujuan behavioral ingkang andhasari pangrêtosan bab isining *teks* dhapukan sêkar inggih ngéngingi bab pangrêtosaning têngésing têngbung (*word attack*) mênika jumbuh kalihan pamanggihipun Riffaterré (1982), inggih mênika maos kanthi *heuristik*. Maos kanthi *heuristik* mênika mujudakên carâ utawi *metode* maos ingkang gayut kalihan *tujuan ekspresif (self-directed reading)*. Maos kanthi *heuristik* têngésipun maos kanthi parâmâsastrâ *normatif*, inggih mênika gêgayutan kalihan *morfologi, semantik, sâhâ sintaksis*. Bab mênika sagêd kalampahan kanthi migunakakên andharan têngésing têngbung wontên ing bausastrâ (*kamus*). Asiling maos kanthi *metode heuristik* mênika awujud têngésing têngbung (*meaning*) saking *teks* dhapukan sêkar miturut parâmâsastrâ *normatif* ingkang jumbuh kalihan *sistem semiotika tingkat pertama (first order semiotics)*. Wondéné *tujuan ekspresif* ingkang gêgayutan kalihan pangénthâ-énthaning wosipun *teks (interpretative reading)* jumbuh kalihan maos kanthi *metode retroaktif*, inggih mênika *teks* kawaos wongsal-wangsul sinartan ngénthâ-énthâ wosipun mênâpâ (*metode hermeneutik*) kagayutakên kalihan têngésing *teks* miturut *kontekstual-ipun*. Kanthi makatên pamaosing *teks* ngginakakên *metode retroaktif-hermeneutik* mênika ingkang kawastanan maos adhêdhasar *konvensi* sastrâ, inggih miturut *sistem semiotika tingkat kedua (second order semiotics)*.

Sasanèsipun mênika gêgaran kanggé maos *teks* ingkang baku inggih mênika cêkapipun wawasan ngèlmu ingkang magêpokan kalihan bab bâsâ, sastrâ, sâhâ budâyâ Jawi jumbuh kalihan sarâna kanggé ngandharakên *teks* sâhâ bab ngèlmu mênâpâ kémawon ingkang kawrat ing *naskah* Jawi. Kanthi makatên panaliti sagêd mbabar isining *teks* ingkang tēbanipun wiyar inggih jumbuh kalihan bab mênâpâ kémawon ingkang kawrat ing *naskah* Jawi. Makatên mênggah lampahing panalitèn ing bab maos *teks*.

5. Kawruh Budâyâ

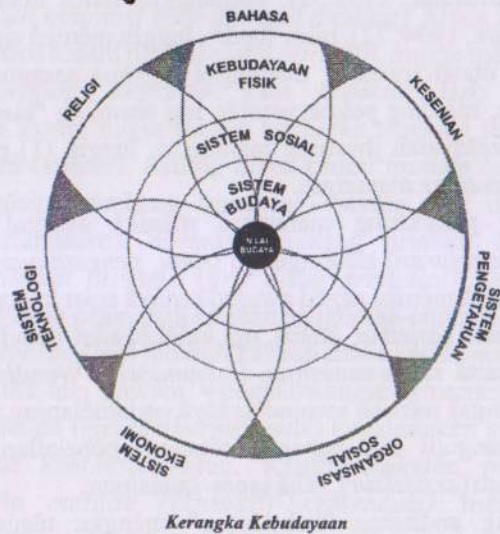
Têngbung "budi" makatên asli saking têngbung Sansêkêrta, inggih mênika *buddhi* têngésipun 'pangrêtosan, akal, nalar, pikir(an), pangraosing manah, maksud pamanggih, watak, sipat' (Mardiwarsito, 1981; Poerwadarminta, 1939:51). Pamanggih sanès nélakakên (Ki Hadjar Dewantara, 1994: 72), bilih "budi", inggih mênika sipating jiwa ingkang wêtah utawi jiwaning manungsâ ingkang sampun tuwâjuh. Kanthi makatên, ingkang pokok wontên ing têngbung "budi" mênika wontên tigang kêkiyatan jiwaning manungsâ, inggih (1) pikiran, (2) raos, sâhâ (3) karsaning manungsâ.

Wohing pamikiran manungsâ mênika awujud piwulang (*pendidikan, pengajaran*) sâhâ ngèlmu (*ilmu, pengetahuan*). Wohing raosipun manungsâ mênika sagêd awujud sadâyâ sipat kaéndahan sâhâ kaluhuraning batos (*estetika, etika*), ugi kalêbêt adat-istiadat, kukum, sosial, agami, sartâ sanès-sanèsipun (*humaniora*). Wondéné wohing karsaning manungsâ mênika awujud sadâyâ padamêlaning manungsâ, tuladhanipun pangudi ing babagan tētanèn, bēbakulan, *industri, bangun-bangunan (arsitektur)*, sâhâ sanès-sanèsipun.

Têngbung andhahan "kabudayan" mêngku têngês 'mênâpâ kémawon ingkang gêgayutan kalihan "budâyâ" utawi budining manungsâ inggih jiwaning manungsâ ingkang sampun tuwâjuh (madhêp, mantêp, tumêmên)'. Kabudayan mênika ugi dipunsêbut *kultur* ingkang atêgês '*buah usaha budi daya manusia*' sartâ pangudi murih lēstantunipun sâhâ pangudi murih majêngipun (*memelihara dan memajukan*), saking sipat *kodrati* tumuju dhatêng sipat kabudayan (saking *natuur dados kultur*) (Ki Hadjar Dewantara, 1994: 72).

Sasanèsipun mênika, kabudayan ugi kapérang miturut wujudipun (Koentjaraningrat, 1996). Kabudayan mênika mujudakên '*sistem gagasan-gagasan serta konsep-konsep*', sâhâ wujudipun minangkâ '*rangkaian tindakan serta aktivitas manusia yang berpola*'. Miturut Koentjaraningrat (1996: 80-95), kabudayan mênika kapérang-

pérang dados sakawan wujud ingkang kagambarakên arupi sakawan bundêran, inggih njawi piyambak bundêranipun agêng, ingkang lèbêtipun langkung alit, lèbêtipun malih langkung alit malih, ingkang paling lèbêt bundêranipun alit (kados ing gambar ngandhap mênikâ).

Kerangka Kebudayaan

Gambar ing nginggil mênikâ mêngku têngês makatên.

- 1) Bundêran ingkang agêng piyambak nggambarakên bilih kabudayan mênikâ minangkâ *artifacts* utawi 'benda-benda fisik', tuladhanipun: candhi, busânâ, piring, gêlas, méjâ, kursi, sêpédha, sâhâ sanès-sanèsipun. Sadâyâ *artifacts* mênikâ mujudakên wohing pakaryaning manungsâ ingkang awujud utawi asipat *konkret*. Kabudayan ingkang awujud utawi *konkret* mênikâ dipunsêbut *kebudayaan fisik*.
- 2) Bundêran salèbêtipun nggambarakên bilih kabudayan mênikâ minangkâ *sistem tingkah laku dan tindakan yang berpola*, tuladhanipun: njogèd, ngêndikan, gêgarapan utawi nindakakên

pakaryan, sâhâ sanès-sanèsipun. Kabudayan ingkang makatên taksih asipat *konkret*, sagêd dipunfoto, ugi sagêd dipundamêl film. Sadâyâ tingkah polahing pakaryanipun manungsâ mênikâ dipunlampahi wiwit rumiyin dumugi samênikâ, mujudakên *pola-pola tingkah laku* adhêdhasar *sistem*. Kanthi makatên, kabudayan mênikâ dipunsêbut *sistem sosial*.

- 3) Bundêran lèbêtipun malih nggambarakên bilih wujud gagasan saking kabudayan ingkang kasimpên wontên ing sirah ingkang asipat *abstrak*. Kabudayan ingkang awujud gagasan mênikâ ugi adhêdhasar *pola-pola sâhâ sistem-sistem* tartamtu ingkang kasêbut *sistem budaya*.
- 4) Bundêran lèbêt piyambak ingkang dipunsukani warni cêmêng, inggih mênikâ gagasan-gagasan ingkang sampun dipunsinaoni déning wargâ masarakat wiwit saking alit milâ lajêng sampun kajiwâ kasalirâ saénggâ angèl éwahipun. Kabudayan makatên dados punjêring sadâyâ kabudayan ing nginggil ingkang dipunsêbut *nilai-nilai budaya*, ingkang nêmtokakên sipat, caranipun mênggalih, sâhâ tingkah-lakuning manungsâ. Gagasan-gagasan mênikâ ingkang ngasilakên mawarni-warnining pakaryaning manungsâ.

Salajêngipun, Koentjaraningrat (1996: 81) nélakakên bilih pérangan-péranganing kabudayan ing donya (*unsur-unsur kebudayaan universal*) mênikâ wontên warni pitu. Pitung péranganing kabudayan ingkang sagêd kapanggihakên ing sadâyâ bangsâ ing donyâ, inggih mênikâ (1) bâsâ, (2) *sistem pengetahuan*, (3) *organisasi sosial*, (4) *sistem peralatan hidup dan teknologi*, (5) *sistem mata pencaharian hidup*, (6) *sistem religi*, sâhâ (7) *kesenian*. Sabên péranganing kabudayan mênikâ têngtu kémawon gadhah tigang wujud kabudayan kados ingkang sampun kaandharakên ing nginggil (wujud ingkang kasêbut *sistem budaya*, *sistem sosial*, sâhâ péranganing *kebudayaan fisik*). Tuladhanipun, *sistem religi* gadhah wujud minangkâ *sistem keyakinan* sâhâ gagasan-gagasan ngêngingi Gusti Ingkang Akaryâ

Jagad, pàrà déwâ, badan alus, narâkâ, swargâ, sâhâ sanès-sanèsipun. Ananging, ugi ingkang awujud upâcârâ, barang-barang suci, sartâ *religius*.

Inkang kesenian ugi sagêd awujud mawarni-warnining gagasan, asiling pakaryan, asiling mênggalih, dongèng, utawi dhapukan sêkar ingkang èdi-pèni, nanging ugi sagêd awujud manéka warnining tindakan *interaksi berpola* antawisipun sêsamining sêniman *pencipta, penyelenggara, sponsor kesenian*, ingkang mirêngakên, ingkang mriksani, mênâpâ déné pàrà pandhêmên asiling *kesenian*. Sasanèsipun mênikâ, ugi awujud barang-barang ingkang èdi-pèni, candhi, bathik, tênun ingkang saé, sâhâ sanès-sanèsipun.

Dados, andharan ing nginggil ngêwrat ngêlmu ing babagan anggènipun mbêdhah wohing ciptâ, raos, karsâ, sâhâ karya ingkang awujud sêratan, inggih sêratan ingkang ngandharakên mawarni-warnining kadadosan ingkang sampun kalampahan. Andharan ingkang makatên dipunsêbut *naskah*. Dados, *naskah* mênikâ awujud sêratan ingkang gègayutan kalihan bab bâsâ, kasusastran, sâhâ kabudayan. Manawi *naskah* mênikâ dipunwastani asiling kabudayan jaman rumiyin, pramilâ pangrêtosaning kabudayan lajêng dados '*kelompok adat kebiasaan, kepercayaan, dan nilai yang turun-temurun dipakai oleh masyarakat pada waktu tertentu untuk menghadapi dan menyesuaikan diri dengan segala situasi yang tumbuh, baik dalam kehidupan individu maupun kelompok*' (Baroroh-Baried, 1985: 1).

Kantheni kawruh budâyâ utawi kabudayan mênikâ sagêd dipun-mangrêtosi bab mênâpâ kémawon ngéngingi manéka warnining tindakan *interaksi berpola* ingkang sampun sinêrat. Dados, kawruh kabudayan mênikâ pangrêtosan ingkang sagêd kaginakakên kanggé mbêdhah *naskah* ingkang ngandharakên bab mênâpâ kémawon ingkang sampun kalampahan, mliginipun bab piwulang.

Naskah utawi *handschrift* utawi *manuscript* mujudakên wohing karya sastra ingkang sinêrat. *Naskah Jawa*, inggih mênikâ anggitan

ingkang taksih sinêrat tangan (carik) inggih ingkang asli mênâpâ déné salinanipun, ingkang kasêrat mawi aksârâ Jâwâ utawi Carakan (déné urut-urutaning nyêrat kapriksanâna ing lampiran), kaandharakên kantheni bâsâ Jawi, adatipun sinêrat ing sanginggiling dlancang. *Naskah Jawa* mênikâ ngandharakên bab manéka warnining *ungkapan pikiran dan perasaan sebagai hasil budaya bangsa masa lampau* (Baroroh-Baried, 1985: 54).

Dados, sok sintênâ ingkang badhé mangrêtosi isining *naskah* Jawi, kédah sagêd maos sêratan mawi aksârâ Jâwâ sâhâ aksârâ Latin kantheni bâsâ Jawi sartâ ugi kédah sagêd nyêratipun. Sasanèsipun mênikâ, ugi kédah mangrêtos ngéngingi *fungsi* sâhâ maknâ aksârâ Jâwâ utawi Carakan. Kanggé nyukani sêsêrêpan bab *fungsi* sâhâ maknâ aksârâ Jâwâ ing ngandhap mênikâ andharanipun.

1) *Fungsi hâ-nâ-câ-râ-kâ*

Aksârâ Jâwâ utawi Carakan (hâ-nâ-câ-râ-kâ) mênikâ gadhah *fungsi* warni kalih (Riyadi, 2002: 33-46). *Fungsi* aksârâ Jâwâ utawi Carakan mênikâ wontên *fungsi* ingkang asipat *primer* sâhâ asipat *sekunder*. *Fungsi* hâ-nâ-câ-râ-kâ ingkang asipat *primer* mênikâ gègayutan kalihan sêratan, inggih *dokumen* sinêrat, saéngga sagêd sinêbut *fungsi literer*. *Fungsi* hâ-nâ-câ-râ-kâ ingkang asipat *sekunder*, inggih mênikâ *fungsi estetik* sâhâ *fungsi kultural*. Wondéné andharan kalih *fungsi* hâ-nâ-câ-râ-kâ kados ing ngandhap mênikâ.

Fungsi literer utawi *keberaksaraan*, inggih mênikâ *fungsi* ingkang gègayutan kalihan gagasan ingkang sinêrat utawi lésan. *Fungsi literer* mênikâ mujudakên *fungsi* ingkang pokok, awit sadâyâ gagasaning manungsâ ingkang kawahyakakên sarânâ lésan utawi sinêrat têngtu kémawon ngginakakên rêroncèning aksârâ (kapriksanâna lampiran sêratan aksârâ carakan). Kantheni wontênipun têtilaran ingkang awujud sêratan sagêd kaginakakên kanggé nyinaoni éwah-éwahaning aksârâ, wujuding aksârâ, sâhâ tâtâ panyêratipun. Sasanèsipun mênikâ

ugi sagêd kanggé mangrêtosî sadâyâ éwah-éwahaning ngèlmu, *teknologi*, sâhâ sanès-sanèsipun.

Fungsi literer asipat *primer* ingkang sinêrat makatên dumugi samênikâ sampun kathah, tuladhanipun prasasti, piagam, *naskah* utawi *manuskrip*, buku, *sêrat* ibêr, anggitan ing *jurnal*, sâhâ sanès-sanèsipun. Saking têtilaran mênikâ sagêd dipun-mangrêtosî ngéngingi wujud ingkang sêratan aksârâ hâ-nâ-câ-râ-kâ, wontên ingkang **mbâtâ sarimbag**, **ngêtumbar**, sâhâ **mucuk êri**.

Dados, nyinaoni bab wujud, sipat, sâhâ tâtâ panyêrating aksârâ mênikâ prêlu sangêt sâhâ mumpangati kanggé mangrêtosî sadâyâ pangrêtosan, ngèlmu, sâhâ sanès-sanèsipun ingkang sampun sinêrat. Salajêngipun, ugi badhé dados paham ngéngingi bab mênâpâ kémawon ingkang kalésanakên.

Fungsi estetik wontên ing aksârâ hâ-nâ-câ-râ-kâ mênikâ sagêd dipundadosakên sarânâ kanggé damêl *karya seni* ingkang nuwuhakên raos kaéndahan utawi *nilai estetik*. *Karya seni* ingkang éndah, inggih mênikâ *karya seni* ingkang sagêd nuwuhakên raos kaéndahan tumrap tiyang sanès. *Karya seni* ingkang ngginakakên rêroncèning aksârâ hâ-nâ-câ-râ-kâ mujudakên *karya seni* ingkang dipunsêbut **kridhâ aksârâ**. Kridhâ aksârâ mênikâ wontên warni kalih, inggih mênikâ (1) sadâyâ sêratan ingkang kalêbêt ing kasusastran utawi *seni sastra* inggih ingkang dipunsêbut kridhâ sastrâ sâhâ (2) sêratan ingkang kaéwokakên wontên ing *seni lukis* inggih ingkang kawastanan *kaligrafi* (tuladhanipun pèpêthan Sêmara).

Fungsi kultural wontên ing aksârâ hâ-nâ-câ-râ-kâ, inggih mênikâ *fungsi* ingkang gègayutan kalihan rapal (mântrâ), pêtangan (ramalan), sâhâ cariyos ringgit ingkang wontên gayutipun kalihan bab karyaning Bathârâ Guru dhatêng pârâ déwâ sartâ panduming papanipun (upaminipun wontên ing *Sêrat Manikmaya* ing bukunipun Prijohutomo (1952 ing Riyadi, 2002: 50) kanthi irah-irahan *Kesasteraan Djawa Empat Serangkai*, (1) Bathârâ Mâhâdéwâ sâhâ Bathari Dèwi

kapapanakên ing pérangan Wétan kinanthèn aksârâ hâ-nâ-câ-râ-kâ, (2) Bathârâ Sumbu sâhâ Bathari Suwignyânâ kapapanakên ing pérangan Kidul kinanthèn aksârâ dâ-tâ-sâ-wâ-lâ, (3) Bathârâ Kâmâjâyâ sâhâ Bathari Ratih kapapanakên ing pérangan Kilèn kinanthèn aksârâ pâ-dhâ-jâ-yâ-nyâ, sartâ (4) Bathârâ Wisnu sâhâ Bathari Sri kapapanakên ing pérangan Lèr kinanthèn aksârâ mâ-gâ-bâ-thâ-ngâ). Tuladhâ sêratan ingkang ngêwrat bab rapal (mântrâ) ingkang ngginakakên aksârâ Jâwâ (hâ dumugi ngâ) sâhâ carakan balik. Rapal (mântrâ) mênikâ dipun-ginakakên kanggé nulak sâhâ nglêbur sadâyâ tindak awon utawi pitênah saking tiyang sanès. Bab mênikâ kawrat ing *Sêrat Sastrâ Héndra Prawâtâ* (Riyadi, 2002: 47) kados ing ngandhap mênikâ.

Kâmâ mênah mêtû mati, sirollah rung. Sâpâ gawé siyâ marang aku, sâpâ gawé gèndhak sikârâ marang aku, sâpâ gawé pitênah marang aku, iku kabèh tinulak déning Nabi Sulaiman. Wurung, wurung saking ngarsaning Allah.

hâ, nâ, câ, râ, kâ, dâ, tâ, sâ, wâ, lâ, pâ, dhâ, jâ, yâ, nyâ,
mâ, gâ, bâ, thâ, ngâ

Sâpâ kang siyâ marang aku, sâpâ kang mitênah marang aku, iku kabèh diwalik déning aksarané bathukku dhéwé.

ngâ, thâ, bâ, gâ, mâ, nyâ, yâ, jâ, dhâ, pâ, lâ, wâ, sâ, tâ, dâ,
kâ, râ, câ, nâ, hâ

Wontên ing upâcârâ ruwatan inggih ing cariyos ringgit lampahan Murwâkâlâ ugi wontên carakan balik ingkang kasêbut rajah Kâlâcâkrâ. **Rajah Kâlâcâkrâ**, inggih mênikâ sêratan rajah utawi mântrâ ingkang kasêrat ing badanipun Bathârâ Kâlâ. Bathârâ Kâlâ mênikâ titah salah kadadèn ing lampahan ringgit ingkang dipunparingi idi déning Bathârâ Guru kènging mângsâ tiyang sukêrtâ. Tiyang-tiyang sukêrtâ mênikâ sagêd kalis ing sambékâlâ saking mângsaning Bathârâ Kâlâ manawi wontên ingkang sagêd maos rajah ing badanipun. Kacariyos, Ki Dhalang Kândhâbuwânâ (titisan Déwâ Wisnu) sagêd maos rajah ing badanipun Bathârâ Kâlâ. Milâ tiyang-tiyang sukêrtâ

ingkang sampun dipunangkat putra ki dhalang botên dipun-ganggu malih déning Bathârâ Kâlâ. Salajêngipun, sapéranganing masarakat Jawi pitados bilih rajah Kâlâ-câkrâ mênikâ sagêd dipun-anggé kanggé panulaking sêsukêr, milâ wontên kémawon ingkang masang rajah Kâlâcâkrâ ing sangingiling kontêning griyâ.

2) Maknâ hâ-nâ-câ-râ-kâ

Maknâ *teks* wohing karya sastrâ ingkang kasêrat mawi aksârâ hâ-nâ-câ-râ-kâ mênikâ sagêd kapérang dados warni tigâ, inggih mênikâ (1) maknâ *fiktif*, (2) maknâ *simbolik*, sâhâ (3) maknâ *filosofis* (Riyadi, 2002: 51-86). Wondéné andharaning maknâ hâ-nâ-câ-râ-kâ kados ing ngandhap mênikâ.

Maknâ *fiktif* hâ-nâ-câ-râ-kâ, inggih mênikâ maknâ ingkang gêgayutan kalihan *cerita rekaan*. Maknâ mênikâ ingkang dipungayutakên kalihan cariyos (*legenda*) Aji Sâkâ. Cariyosipun (Riyadi, 2002: 51-53) makatên, kacariyos bilih Sêmbâdâ sâhâ Dorâ dipuntilar ing pulo Majêthi déning Aji Sâkâ awit kautus njagi dhuwung pusâkâ sartâ sapérangan rêrênggan. Kêkalihipun kaparingan pangandikan supados botên nyaosakên barang-barang ingkang dipunjagi dhatêng tiyang sanès, kajawi Aji Sâkâ piyambak ingkang ngêrsakakên.

Sasampunipun Aji Sâkâ dumugi ing Mêdhangkamulan, lajêng madêg râjâ ing nagari Mêdhangkamulan mênikâ. Salajêngipun, nagari mênikâ dados kalokâ ngantos dumugi pundi-pundi. Kabar kalokanipun Mêdhangkamulan kapirêng déning Dorâ, saênggâ tanpâ pamit kalihan Sêmbâdâ, piyambakipun késah tumuju dhatêng Mêdhangkamulan. Dumugi sangajênging Aji Sâkâ, Dorâ matur dorâ bilih Sêmbâdâ botên purun tumut. Dorâ lajêng dipundhawuhi mêtuk Sêmbâdâ. Manawi Sêmbâdâ botên purun, dhuwung sartâ rêrênggan ingkang dipuntilar supados dipunbêktâ dhatêng Mêdhangkamulan. Ananging, Sêmbâdâ kêkah botên purun tumut dipunjak Dorâ sartâ ngêkahi dhuwung sartâ rêrênggan ingkang dados tanggêl jawabipun kêdah dipunjagi. Bab

mênikâ ingkang dados jalaran pasulayanipun Sêmbâdâ kalihan Dorâ. Awit kasaktênipun imbang, kêkalihipun lajêng pêjah sampyuh. Nalikâ mirêng aturipun Dugâ sâhâ Prayogâ ngéngingi pêjahipun Sêmbâdâ kalihan Dorâ ing pulo Majêthi, Aji Sâkâ nglênggânâ awit saking kakilapanipun piyambak. Awit saking mênikâ, Aji Sâkâ lajêng yâsâ kalih dâsâ sastrâ utawi kalih dâsâ aksârâ utawi sastrâ sarimbagan.

Sastrâ sarimbagan mênikâ kapérang dados sakawan wargâ. Sabên wargâ wontên gangsal sastrâ utawi gangsal aksârâ, inggih mênikâ (1) hâ-nâ-câ-râ-kâ, (2) dâ-tâ-sâ-wâ-lâ, (3) pâ-dhâ-jâ-yâ-nyâ, sartâ (4) mâ-gâ-bâ-thâ-ngâ. Sastrâ sarimbagan mênikâ kaandharakên wontên ing *manuskrip* Sêrat Aji Sâkâ, pupuh VII Dhandhanggulâ, pādâ 26 sâhâ 27 (Riyadi, 2002) makatên.

Dorâ goroh turé wêrdinèki / Sêmbâdâ tēmên tuhu paréntah / sun kabranan nêpsu turé / cidrâ si Dorâ iku / nulyâ Prabu Jâkâ anganggit- / anggit pinurwâ warnâ / sastrâ kalih puluh / kinaryâ wargâ lèlimâ / wit hâ-nâ câ-râ-kâ ku sawarganèki / pindho dâ-tâ sâ-wâ-lâ // yèku sawargâ ping tiganèki / pâ-dhâ jâ-yâ-nyâ ku sawarganyâ / mâ-gâ bâ-thâ-ngâ ping paté / iku sawarganipun / anglèlimâ sawarganèki / ran sastrâ sarimbagan / iku milanipun / awit ânâ sastrâ Jâwâ / wit sinungan sandhangan sawiji-wiji / wênèh-wênèh ungêlnyâ //

Maknâ *fiktif* hâ-nâ-câ-râ-kâ ing cariyos nginggil mênikâ, miturut ingkang dipun-andharakên Riyadi (2002) makatên. Mênggah pratêlanipun aksârâ kalih dâsâ mênikâ (1) hâ-nâ-câ-râ-kâ, têngêsipun wontên utusan: Dorâ kalihan Sêmbâdâ ; (2) dâ-tâ-sâ-wâ-lâ, têngêsipun anuntên sami kêkêrêngan, sami rêgêjêgan; (3) pâ-dhâ-jâ-yâ-nyâ, têngêsipun sami purunipun, sami digdayanipun, sami sêktinipun; (4) mâ-gâ-bâ-thâ-ngâ, têngêsipun sami nêmahî pêjah, wêkasan dados bathang. Bab mênikâ kawastanan *fiktif*, awit Aji Sâkâ sartâ abdinipun kêkalih mênikâ mujudakên cariyos utawi dongèng.

Makna *simbolik* há-ná-cá-rá-ká, inggih mêniká makna ingkang gégayutan kalihan *simbol* utawi pralambang, sasmitá, pralampitá. Makna *simbolik* cariyos Aji Sáká sarta kêkalih abdinipun, Dorá kalihan Sêmbádá, ing nginggil dipunwujud aksára carakan. Manawi kawawas kanthi lèbêt inggih kanthi wawasan *filmsatafi* (Ardani, wontên ing Riyadi, 2002), cariyos Aji Sáká mêniká isinipun botên cêthá. Awit, jangkêping aksára carakan mujudakên pêthilan-pêthilan cariyosipun Aji Sáká sarta abdinipun kêkalih. Ananging, urut-urutaning aksára carakan mêniká sagêd kaandharakên makatên.

Pralambang ingkang kawrat ing cariyos Aji Sáká, inggih mêniká nggambarakên kawontênaning satunggaling nagari. Têmtu kémawon satunggaling nagari mêniká wontên ingkang dados panguwaosipun, inggih mêniká rájá (rumiyin, naliká taksih kraton) utawi présidhèn (samêniká, *republik*), wontên wilayahipun, sarta wontên rakyatipun. Rájá mêniká gadhah nayáká, punggáwá, sarta prajurit kanggé mbiyantu sáhá nyengkuyung njêjêgakên panguwaos sarta njagi katêntremaning nagari. Olah kaprajuritan kanggé sadâyá nayakaning prájá mêniká pènting supados gadhah kaprigêlan olah kaprajuritan saénggá mrantasi ing damêl. Ing satunggaling wêkdal, salah satunggaling nayáká kaparingan dhawuh tartamtu sarta wontên ugi ingkang kaparingan dhawuh sanèsipun. Ananging, dhawuh-dhawuhipun wontên ingkang dhumpyuk saénggá nuwuhakên rêgêjêgan ngantos kêrêngan nanging botên wontên ingkang misah. Tundhonipun, kêkalihipun, Dorá kalihan Sêmbádá, pèjah sampyuh.

Pralambang ing nginggil mêngku tégês bilih rájá utawi *pemimpin* mêniká kédah tumindak (1) wicaksáná, mliginipun anggènipun milih pàrá nayakanipun; (2) paring dhawuh ingkang cêthá murih botên nuwuhakên salah panampi; (3) tansah maspadakakên sadâyá nayáká anggènipun nindakakên dhawuh; (4) paring pitêdah sáhá nglêrésakên tindakan ingkang klêntu; sarta (5) pangatos-atos ing samukawis tumindak supados botên nuwuhakên bab-bab ingkang botên

nggrêmênakên. Sasanèsipun mêniká, tanggêl jawab rájá ugi paring dhawuh dhatêng sadâyá praboting prájá supados tansah (1) sêtyá tuhu dhatêng sadâyá dhawuhing rájá, (2) mituhoni sadâyá anggêr-anggêring nagari, (3) gadhah patrap tanggêl jawab, sáhá (4) sawégá nambahi samukawis wawasan.

Pamanggih sanès ngéngingi makna simbolik aksára há-ná-cá-rá-ká, inggih mêniká Hamêngku Buwáná ingkang kaping X (Riyadi, 2002). Aksára Jáwá há-ná-cá-rá-ká ingkang nglêgêná sáhá kasêrat wontên ing sangandhaping garis utawi nggandhul mêniká mêngku makna *simbolis*. Makna *simbolis* ing aksára Jáwá há-ná-cá-rá-ká mêniká, bilih aksára há-ná-cá-rá-ká ingkang baku mêniká mujudakên aksára ingkang gêsang (*sukukata hidup*). Aksára Carakan mêniká manawi dipunsukani pasangan mênâpá kémawon ugi têtêp mujudakên reroncèning aksára ingkang gêsang. Aksára Jáwá sagêd pèjah (dados *konsonan*) manawi dipunpangku. Awit, paugêraning nyêrat aksára Jáwá mêniká nggandhul ing pérangan utawi garis nginggil, botên kasêrat ing pérangan utawi garis ngandhap. Bab mêniká ndadosakên pémut (*simbol*), mliginipun tumrap pàrá panginggil, supados botên kasupèn dhatêng pangkoning rêmbag utawi barang ingkang kumêlip, gumêbyar, inggih mênâpá kémawon ingkang ndadosakên gêsang sakécá nanging botên láná.

Miturut andharaning Riyadi (2002), bilih ing cariyos Aji Sáká mêniká ngêwrat pralambang. Cariyosipun makatên, nalika Aji Sáká angêjâwá inggih lajêng sagêd ngawonakên Prabu Déwâtácêngkar ing Mêdhangkamulan mêniká mujudakên pralambang wontênipun *intervensi* budâyá India dhatêng pulo Jawi. Budâyá India mêniká cêpêt sangêt rumasuk ing masarakat Jawi, awit rikálá samantên budâyaning masarakat Jawi dèrèng kêkah, inggih kanthi wontênipun pralambang Déwâtácêngkar (butá agêng). Budâyá India mêniká, antawisipun awujud aksára, inggih aksára *Pallawa* lajêng *Déwanagari*. Sasampunipun langkung saking sadásá abad, masarakat gadhah

kasampurnan, sangkan parananing dumadi, sâhâ manunggaling kawulâ Gusti. Piwulang mistik kaandharakên kanthi ancas supados paugêraning dumadi tansah dados pémut dhatêng wawasan utawi *filsafat*-ing ngagêsang. Bab mênikâ kasêrat ing pungkasaning andharan (pupuh Sinom), makatên: "... tan lyâ titining sastrâ / *paugêraning dumadi* / nora ânâ kang liyâ tuduh ing sastrâ // . Wondéné isining *filsafat* hâ-nâ-câ-râ-kâ mênikâ kawrat ing pupuh Pangkur, pādâ 2 sâhâ 3, makatên: "karan sastrâ kalih dâsâ / wit pangestu tuduh karêping puji / puji asaling tumuwuh / mirid sing akadiyat / sastrâ **hâ-nâ-câ-râ-kâ** pituduhipun / déné kang **dâ-tâ-sâ-wâ-lâ** / gagantyaning kang amuji // wahdat jati kang linaras / ponang **pâ-dhâ-jâ-yâ-nyâ** angyaktèni / kang nuduh lan kang tinuduh / sami santosanirâ / kahanannya wakadiyat pamètipun / déné kang **mâ-gâ-bâ-thâ-ngâ** / wus kanyatan jatining sih // . Inti pathinipun, makatên: aksârâ Jâwâ kalih dâsâ mênikâ isinipun pitêdah ngéngingi pandongâ wilujêng sâhâ pamuji dhumatêng Ingkang Akaryâ Gêsang adhêdhasar paugêraning agami. Aksârâ **hâ-nâ-câ-râ-kâ** mênikâ minangkâ pitêdahipun, **dâ-tâ-sâ-wâ-lâ** mênikâ dados gantosipun ingkang mêmuji dhumatêng Gusti Ingkang Mâhâ-kuwaos, Mâhâ-tunggal, **pâ-dhâ-jâ-yâ-nyâ** mênikâ ibaratipun Ingkang Mâhâ-tumitah sâhâ ingkang dipuntitahakên ingkang sami kêkêhipun miturut ajaraning agami, **mâ-gâ-bâ-thâ-ngâ** mênikâ mujudakên ciptâ-râsâ-karsâ.

Tapsir *filsafat* hâ-nâ-câ-râ-kâ ingkang kawrat ing *Sêrat Cênthini* kawrat ing pupuh 176 Mijil, pādâ 3-6, ing pérangan cariyos nalikâ Mas Cêbolang sowan ing ngarsanipun Tumênggung Sujânâpurâ, pujanggâ kraton Mataram. Kacariyos, Mas Cêbolang adrêng mangrêtosî ajaran *Sastrâ Harjêndrâ* utawi *Sastrâ Jêndrâ* utawi *Sastrâ Cêthâ*. Ajaran mênikâ kaandharakên kanthi dhapukan pawicantênanipun Hyang Guru kalihan Hyang Sriyânâ ngéngingi maknâ *filsafat* hâ-nâ-câ-râ-kâ kados ing ngandhap mênikâ.

hâ-nâ-câ-râ-kâ tégêsirèki / won dutâ kinaot / dunungipun winangsul swarané / **kâ-râ-câ-nâ-hâ** liré puniki / lésan

pangucaping / **dâ-tâ-sâ-wâ-lé-ku** // tégêsé dat kacihnâ swarèki dununging suraos / wangsul swârâ **lâ-wâ-sâ-tâ-da-né** / nggih punikâ pratândhâ salami / **pâ-dhâ-jâ-yâ-nyè-ki** / liré sami unggul // pan punikâ pāncādriyâ yēkti / dununging suraos / wangsul swârâ **nyâ-yâ-jâ-dhâ-pa-né** / lirnyâ tan pēgat pangidhēpnēki / **mâ-gâ-bâ-thâ-ngè-ki** / nēnggih tēgēsipun / babatangan sarirâ puniki / wit dadosing kawroh / dunungipun winangsul swarané / **ngâ-thâ-bâ-gâ-mâ** tēgēsirēki / ngénthâ satataning / ngantarèng Hyang Agung //

Andharan ing nginggil mêngku tégês kirang langkung makatên. Hâ-nâ-câ-râ-kâ tégêsipun ânâ utusan. Kosok-wangsulipun, kâ-râ-câ-nâ-hâ mêngku tégês pangucapan kanthi lésan. Dâ-tâ-sâ-wâ-lâ tégêsipun dat, ingkang dados papaning maknâ. Kosok-wangsulipun, lâ-wâ-sâ-tâ-dâ, atégês pratandhaning kalanggêgan. Pâ-dhâ-jâ-yâ-nyâ tégêsipun sami-sami jayanipun, ingkang mêngku tégês bilih pāncādriyâ mênikâ minangkâ papaning maknâ. Kosok-wangsulipun, nyâ-yâ-jâ-dhâ-pâ mêngku tégês botên badhé kēndhat gēgayuhanipun. Mâ-gâ-bâ-thâ-ngâ tégêsipun bilih jasading manungsâ mênikâ mujudakên bab ingkang dados sirullah awit minangkâ papaning ngèlmu. Kosok-wangsulipun, ngâ-thâ-bâ-gâ-mâ atégês tansah ngénthâ-énthâ ngéngingi Ingkang Akaryâ Jagad.

Tapsir *filsafat* hâ-nâ-câ-râ-kâ ingkang kawrat ing *Sêrat Salokâ Jiwâ*, inggih sêrat ingkang ngandharakên bab ngèlmu kasampurnan (ngèlmu kajawèn sâhâ Islam) mênikâ anggitanipun R. Ng. Rānggāwarsitā (Riyadi, 2002). *Filsafat* hâ-nâ-câ-râ-kâ ing sêrat mênikâ kawrat ing pupuh 3 Asmārādānā, pādâ 2-15 pérangan ingkang ngandharakên sarasêhanipun pârâ ulāmâ sâhâ santri. Kacariyosakên nalikâ samantên, Sèh Bukti Jalal nglajêngakên pangandikan bab ngèlmu kasunyatan saking Sèh Pramānā Jali sâhâ Takrul Salam. Panjênênganipun nambahi atur pangandikanipun ulāmâ kêkalih mênikâ kanthi pangangkah sagêdâ nambahi jêmbaring kawruh sâhâ wawasan.

Ngèlmu ingkang dipun-andharakên inggih ngèlmu ingkang dipunparingakên déning Sântadarmâ, gurunipun. Ngèlmu mênika kawastanan *sastrâ darmâ*, inggih gégayutan kalihan kalih dâsâ sipating Gusti Inggang Akarya Jagad.

Miturut Simuh (wontên ing Riyadi, 2002), bilih katrangan ngéngingi kalih dâsâ sipating Gusti mênika kawahyakakên kanthi kërâtâbâsâ aksârâ Jâwâ, carakan ingkang cacahipun kalih dâsâ. Wondéné sipating aksârâ carakan ingkang gégayutan kalihan kalih dâsâ sipating Gusti kados ing ngandhap mênika.

Wandâ **hâ** mênika atêgês *hèr* 'toyâ', ingkang hurip langgêng;

nâ atêgês *nur* 'sorot', inggih pitêdah ngèlmu sêjatos;

câ atêgês *cahyâ* ingkang mawarni-warni;

râ atêgês *rat* 'jagad, inggih jagading kawaskithan;

kâ atêgês *kanugrahan*, inggih kanugrahan ingkang sampun kaparingakên ing bumi;

dâ atêgês *dahânâ* 'gêni, latu', ingkang dados ibarating hâwâ napsu;

tâ atêgês *lintang*, ingkang mêngku têngês linangkung ingkang mapan ing manah;

sâ atêgês *suryâ*, ingkang dados pêpadhanging jagad râyâ;

wâ atêgês *wêruh ing kukus*, ingkang mêngku têngês mangrêtos asal-usulipun;

lâ atêgês *gêlap* 'thathit', ibaratipun panutur sâhâ ingkang mirêngakên;

pâ atêgês *pati* 'maot', gêsang sâhâ pêjah mênika awit Karsaning Gusti;

dhâ atêgês *lindhu*, ingkang dados pratandhaning kêtêging jantung ingkang dados jalaraning gêsang;

jâ atêgês *jâlâ* 'toyâ', ingkang dados bêbakuning agêsang;

yâ atêgês *kayun* 'kêkajêngan, pêpénginan;

nyâ atêgês *nyâtâ wêruh ing Gusti*, mangrêtos saèstu dhumatêng Gusti, kados déné awun-awun 'êbun' ingkang anjalari asrêp, adhêm-

ayêm;

mâ atêgês *candrâmâ* 'rêmbulan', dados papaning panyucèn;

gâ atêgês *râgâ sastrâ* 'wujud sêrataning aksârâ', mangrêtos saèstu dhumatêng manunggalipun;

bâ atêgês *barat* 'angin agêng', nyukani pratândhâ wontênipun samukawis ingkang ébah (simbol gerak);

thâ atêgês *thathit*, dados pratandhaning dhatêng-késahing gaibipun Gusti;

ngâ atêgês *angin*, dados jalaran manunggaling kawulâ-Gusti.

Makatên makna *filmsafat* hâ-nâ-câ-râ-kâ utawi aksârâ Carakan utawi aksârâ Jâwâ. Saèstunipun taksih kathah malih pamanggih ngéngingi makna *filmsafat* hâ-nâ-câ-râ-kâ ingkang kagayutakên kalihan gèlaring jagad saisnipun. Sadayanipun murakabi sagêd tumrapping manungsa supados tansah émut dhatêng dèdégipun minangkâ titah sawantah ingkang botên kénging mbadal ing préntah, inggih préntahing Gusti Allah SWT.

6. Bab ingkang Gégayutan kalihan Ringgit

Ringgit mênika mujudakên têmbung krâmâ saking *wayang*. Têmbung *wayang* (ngoko) atêgês pêpêthan (wêwujudan têtironing barang) ingkang kêtaman ing sorot (pêpadhang). Wondéné têmbung *ringgit*, mêngku têngês pêpêthaning tiyang lsp. ingkang dipundamêl saking wacucal utawi kajêng, dlancang, dipun-anggé mujudi cariyos (lêlampahan) kanggé tontonan ingkang dipunlampahakên déning tiyang, inggih ingkang dipunsêbut *dhalang* (Poerwadarminta, 1939: 101; 653).

Lêlampahan ingkang dipunwujud ringgit mênika mujudakên *potrèt* utawi gègambaraning panggêsangan ingkang ngandharakên bab sanépâ, piwulang, pitêdah. Sasanèsipun mênika, ugi mahyakakên bab gèlaring gêsang, solah-tingkahing manungsa, sâhâ kawontênaning jagad (alam). Dados, lêlampahaning ringgit mênika mujudakên

gêgambaran panggêsanganing manungså ingkang dipunlampahi wiwit saking lair, gêsang dumugi pêjah utawi purwå, madyå, wusånå. Gêgambaran mênikå mujudakên lèlampahan ingkang alamiyah, inggih saking botên wontên, lajêng wontên, lajêng botên wontên malih. Bab mênikå wontên ing panggêsanganing manungså sanyatanipun kèdah tansah ngudi murih jumbuh kawontènanipun, inggih kawontènan antawisipun alam-manungså-Gusti Ingkang Måhåkuwaos (Sumodiningrat, 1992).

Salajêngipun, Sumodiningrat (1992) mahyakakên bilih cariyos lampahan ringgit mênikå dados pralambang gêsanging manungså. Lampahan cariyosing ringgit mênikå bédå-bédå utawi lampahan cariyos ringgit satunggal sårå satunggalipun botên sami, awit ingkang nglampahi ugi bédå-bédå. Ananging, wosing cariyos ringgitipun sami, inggih mênikå nggambarakên panggêsanganing manungså wiwit saking lair, diwåså dumugi pêjah, inggih purwå, madyå, wusånå. Awit saking mênikå, lampahan cariyos ringgit satunggal tuwin sanèsipun dipun-ibaratakên "*kåyå suruh lumah lan kurébé, dinulu séjé rupané, ginigit pådå rasané*". Saèstunipun, botên namung lampahing cariyos ringgit ingkang mahyakakên pralambang, nanging ingkang nanggap ringgit, dhalang, ringgitipun, sårå samukawis prabotipun ugi ngêwrat pralambang. Tiyang ingkang nanggap ringgit mujudakên *simbolisasi* Gusti Ingkang Måhåtunggal; dhalang mênikå pralambanging *Trimurti*; ringgit mênikå gègambaraning manungså; dèbog pralambaning bumi; kèlir pralambanging langit; bléncong lambanging srèngéngé, wulan, sårå lintang-lintang; gamèlanipun dados pralambang kabètahaning manungså, antawisipun pangan, sandhang, sårå sanès-sanèsipun.

Tumraping manungså, tiyang ingkang nanggap ringgit minångkå pralambanging Sang Hyang Atmå (jiwåning manungså), dhalang pralambanging ciptå-èsir, ringgit pralambang napsuning manungså ingkang dipun-gambarakên pångcådryå, kèlir pralambang pangangèn-angèn pèpèngining manungså, dèbog pralambang badaning

manungså, bléncong pralambang kètèging jantung inggih tandhaning gêsangipun manungså, gamèlan pralambang kabètahaning manungså. Kothak ingkang dados papaning ringgit pralambang sangkan-paran utawi pinångkå sartå tujuan akiring manungså, gunung utawi kayon pralambang gêsang, cèmpålå pralambang jantung, sartå kèpyak pralambang ilining rah ing badaning manungså.

Dados, cariyos ringgit mênikå sagèd minångkå gègambaran gêsanging manungså, inggih gêsang wontên ing donya, sèswrawungan kalihan sèsamining manungså kanggé nindakakên kabètahaning gêsang jasmani, mènåpå déné gêsang ingkang sajatos, inggih gêsang kanggé mujudakên manunggaling kawulå-Gusti. Parågå-parågå ing lampahan cariyos ringgit nggambarakên sipating manungså ingkang dipun-gambarakên kanthi jangkèp wiwit saking asipat saé ngantos dumugi ingkang kirang saé. Ananging, wontên ing parågå ingkang saé mênikå ugi gadhah sipat ingkang botên saé. Kosok-wangsulipun parågå ingkang sipatipun botên saé nanging ugi taksih gadhah sipat ingkang saé. Dados, tiyang ingkang mriksani tontonan cariyos ringgit mênikå kèdah gadhah sipat ingkang wicaksånå kanggé mangrètosi saèstu kadospundi sipat-sipating ringgit satunggal sårå ringgit sanèsipun. Gèlaring cariyos ringgit ingkang sampun lumampah dumugi sapriki mênikå kaginakakên minångkå tuntunan ingkang ngêwrat *falsafah*, ingkang sagèd nuntun gêsanging manungså ing alam donyå.

Miturut sajarahipun (Sumodiningrat, 1992), ringgit mênikå asalipun saking *Råmåyana* sårå *Mahåbhårata* saking India ingkang lajêng kajumbuhakên cariyosipun, jinisipun, sårå wujudipun. Wontên ing tlatah Jawi jinising ringgit mênikå warni-warni, inggih mênikå (1) Ringgit Purwå, wontènipun wiwit jamanipun Prabu Jåyåbåyå (Kèdhiri), nyariyosakên *Bhåratayuddha*; (2) Ringgit Gèdhog, kaginakakên Sunan Giri kanggé nyariyosakên råjå Jènggålå ngantos dumugi råjå Pajajaran ingkang pungkasan, ugi nyariyosakên lèlampahanipun Panji (Poerwadarminta, 1939: 139); (3) Ringgit Madyå, kaginakakên

K.G.P.A.A Mangkunagará IV ing Surákártá kanggé nyariyosakên pamarintahaning rájá-rájá sasampunipun *Bhāratayuddha*, inggih mêniká jamanipun Prabu Gêndrâyáná ngantos dumugi nagari Jénggálá ingkang pungkasan (cariyos antawisipun jaman purwá kalihan jaman énggal); (4) Ringgit Klithik (Krucil) kadamêl saking kajêng dipunwangun kados ringgit wacucal, kaginakakên Sunan Kudus kanggé nyariyosakên *Babad Pajajaran* ngantos dumugi Mâjâpahit, ugi nyariyosakên lèlampahanipun Damarwulan (Poerwadarminta, 1939: 653); (5) Ringgit Golèk (Thêngul) kadamêl saking kajêng, kaginakakên Sunan Kudus kanggé nyariyosakên lampahan ménak ing Arab, kados tå cariyos *Wong Agung Ménak* sâhá *Marmâyâ*; ing Jawi Kilèn ugi wontên Ringgit Golèk kanggé nyariyosakên lampahan *Bhāratayuddha*; (6) Ringgit Dupará, yasanipun Danuatmajan kanggé nyariyosakên ratu ing Dêmak ngantos dumugi Kraton Mataram ingkang pungkasan; (7) Ringgit Jáwi, yasanipun Dutâdiprajan kanggé nyariyosakên *Babad Arab*; (8) Ringgit Ménak; (9) Ringgit Kancil; (10) Ringgit *Perjuangan/Ringgit Suluh*; (11) Ringgit Pancasila; (12) Ringgit Potèhi (Ciná), nyariyosakên lampahan Ciná; (13) Ringgit Bèbèr, kanthi badhé montên kagambar pèpèthaning ringgit kapitontonakên saráná kabèbèr (Poerwadarminta, 1939); (14) Ringgit Tiyang, inggih ringgit kanthi dipunparagani tiyang (njogèd sartâ dipungamêli), sâhá sanès-sanèsipun. Déné kawruh bab ringgit kapriksanâná ing kâcâ 93-98 ugi 143-167.

Dhapukan, céngkok, utawi *gaya* wujuding ringgit mêniká ugi warni-warni miturut daérahipun. Wontên céngkok Ngayogyâkartá, Surákártá, wontên ugi ingkang céngkok Jawa Timuran (kapriksanâná lampiran kâcâ 166-167) (Kayam, 2001). Makatên ugi cârá anggènipun mitontonakên ugi warni-warni. Ananging, inti-pathi utawi bakuning cari-yos pagêlaraning ringgit mêniká sami, inggih mêniká minangkâ *etika* gêsanging alam donyâ saisinipun. Kanthi makatên, pagêlaraning ringgit mêniká kénging dados *media* kanggé ngandharakên bab piwulang, budi pakêrti, agami, sâhá sanès-sanèsipun ingkang magêpokan kalihan *humaniora*.

Cariyos lampahaning ringgit ingkang murakabi tumrapipun panggêsanganing manungsâ mênikâ asring dipun-ginakakên kanggé patuladhan nyukani pitêdah utawi wulang-wuruk dhatêng parâ wiranèm. Piwulang ingkang ngginakakên andharaning cari-yos ringgit mênikâ sawatawis sampun sinêrat. Tuládhâ anggitan makatên, inggih ingkang kasêrat ing *Sêrat Asthâbrâtâ*, *Sêrat Cándrâri-ni*, *Sêrat Wulang Êstri*, sâhá sanès-sanèsipun.

Sêrat Asthâbrâtâ ngandharakên ngéngingi bab sipating ratu cacahipun wolung warni (*asthâ-brâtâ*). *Asthâbrâtâ* mênikâ salah satunggaling anggitan ingkang ngandharakên ajaran saking Sri Râmâwijâyâ (*Rāmawijaya*) dhatêng Barâtâ (*Bharata*), rikâla masrahakên cênélâ minangkâ pralambanging panguwaosing nagari Ngayodyâ-pâlâ (*Ayodhyā*). Sri Râmâwijâyâ ngandharakên *Asthâbrâtâ* nalikâ Barâtâ dipun-sêngkakakên ing ngaluhur dados rájá Aléngkâ (*Lēngkā*). Sasanèsipun mênikâ, Arjunâ wontên ing cari-yos lampahan Makuthâramâ inggih dipunparingi wêjangan *Asthâbrâtâ* déning Bagawan Késâwâsidi, inggih Sri Râmâwijâyâ.

Rájâ utawi pamimpin miturut *Asthâbrâtâ* mênikâ kédah kagungan 8 watak. Wolung warni wataking rájá mênikâ (1) watak sréngéngé (*bhāskara*), inggih Bathârá Suryâ, tégèsipun sabên pamimpin mênikâ kédah sagèd ngayahi panguwaosipun kados déné sréngéngé ingkang tansah paring kakiyatan sâhá panjurung-panyêngkuyung; (2) watak wulan (*candra*), inggih Bathârá Cándrâ, tégèsipun sabên pamimpin mênikâ kédah sagèd paring sêsuluh dhatêng sok sintênâ kémawon; (3) watak lintang (*kartika*), inggih Bathârá Indrâ, tégèsipun sabên pamimpin mênikâ kédah tanggêl jawab saénggâ sagèd dados panuntuning rakyat; (4) watak angin (*samīrana*), inggih Bathârá Bayu, tégèsipun sabên pamimpin mênikâ kédah sagèd ngayahi panguwaosipun kados déné angin ingkang tansah tumindak kanthi ngatos-atos, satiti, sâhá tansah niti-priksâ katêntremaning rakyat; (5) watak mênhung, inggih Bathârá Rodrâ, tégèsipun kagungan sipat

birawá, nanging ugi sagêd damêl gêsang tumrap mênâpâ kémawon rikâlâ sampun dados toyâ (jawah). Têgêsipun, sabên pamimpin mênikâ kêdah kagungan kawibawan nanging ugi tansah ngayomi dhatêng rakyatipun; (6) watak latu (*dahana*), Bathârá Brahmâ, latu mênikâ sipatipun jêjêg, sagêd mbêsêm mênâpâ kémawon. Têgêsipun, sabên pamimpin mênikâ kêdah tansah tumindak adil, têguh, tanggèn, cukat-trêngginas ngéntasi karya; (7) watak samudrá, Bathârá Barunâ, têngêsipun sabên pamimpin mênikâ kêdah kagungan wawasan ingkang jêmbar sagêd momot, mêngku, sâhâ mumpuni ngrêngkuh sadâyâ bot-répoting rakyat; (8) watak bumi, Bathârá Kuwérâ, bumi mênikâ sipatipun kêkah sâhâ suci, têngêsipun sabên pamimpin mênikâ kêdah kagungan sipat ingkang tatag, tangguh, tanggon, tanggêl jawab, bèr-budi, bawâ-laksânâ, burus, lurus.

7. Pratêlan Waosan

Baroroh-Baried. 1985. *Pengantar Teori Filologi*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.

Darusuprpta. 1984. "Beberapa Masalah Kebahasaan dalam Penelitian Naskah". *Widyaparwa*. Nomor 26, Oktober 1984. Yogyakarta: Balai Penelitian Bahasa Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.

Faruk. 1996. "Aku" dalam Semiotika Riffaterre, Semiotika Riffaterre dalam "Aku". *Humaniora III/1996*. Yogyakarta: Fakultas Sastra UGM.

Kayam, Umar. 2001. *Kelir Tanpa Batas*. Yogyakarta: Gama Media.

Ki Hadjar Dewantara. 1994. *Bagian II: Kebudayaan*. Cetakan Kedua. Yogyakarta: Majelis Luhur Persatuan Tamansiswa.

Koentjaraningrat. *Pengantar Antropologi I*. Jakarta: PT Rineka Cipta.

Mardiwarsito, L. 1981. *Kamus Jawa Kuna - Indonesia*. Ende-Flores: Penerbit Nusa Indah.

Onions, C.T. (editor). 1974. *The Oxford Dictionary of English Etymology*. New York and Oxford: Oxford University Press.

Padmosoekotjo, S. 1958. *Ngénggréngan Kasusastra Djawa I*. Jogjakarta: Hien Hoo Sing.

_____. 1960. *Ngénggréngan Kasusastra Djawa II*. Jogjakarta: Hien Hoo Sing.

Poerwadarminta, W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Groningen, Batavia: J.B. Wolters' Uitgevers-Maatschappij N.V.

Pradopo, Rachmat Djoko. 2001. "Masalah Kajian Semiotika terhadap Karya Sastra". *Tonil, Jurnal Kajian Sastra, Teater dan Sinema*. Volume 1, Nomor 2, September 2001.

Riffaterre, Michael. 1982. *Semiotics of Poetry*. Bloomington, London: Indiana University Press.

Riyadi, Slamet. 2002. *Ha-na-ca-ra-ka (Kelahiran, Penyusunan, Fungsi, dan Makna)*. Yogyakarta: Yayasan Pustaka Nusatama.

Saputra, Karsono H. 2001. *Puisi Jawa, Struktur dan Estetika*. Jakarta: Penerbit Wedatama Widya Sastra.

Sumodiningrat, Gunawan. 1992. "Wayang dan Budaya Karaton: Etika Kehidupan Mewujudkan Kesejahteraan Rakyat". Makalah disampaikan pada "Sarasehan Gelar Seni Pewayangan" diselenggarakan oleh Yayasan Jati Diri Jawa Tengah, Karaton Surakarta, dan Pantap Wayang Jawa Tengah di Karaton Surakarta 9 Agustus 1992.

Tarigan, Henry Guntur. 1994. *Membaca Ekspresif*. Cetakan ke-5. Bandung: Penerbit Angkasa.

Teeuw, A. 1984. *Sastra dan Ilmu Sastra: Pengantar Ilmu Sastra*. Jakarta: Pustaka Jaya.

ALIH TULIS *TEKS*, *PARAFRASE*, *SĀHĀ TERJEMAHAN*

1. *Alih Tulis Teks*

Teks inggih mênikâ anggitan ingkang ngêwrat bab samukawising agêsang, inggih ingkang magêpokan kalihan sadâyâ ingkang sampun kalampahan, inggih gêgayutan kalihan *humaniora*. *Teks* mênikâ minângkâ isining *naskah* utawi *manuskrip* utawi *handschrift*. *Naskah* têngêsipun anggitan ingkang taksih dipunsêrat mawi tangan (astâ) utawi carik ingkang taksih asli mênâpâ déné salinanipun (Darusuprpta, 1984: 1; Baroroh-Baried, 1985: 54). Dados, *naskah* asipat kasatmripat (*konkret*), déné *teks* mênikâ asipat botên kasatmripat (*abstrak*).

Teks mênikâ kasêrat mawi aksârâ warni tigâ, inggih mênikâ mawi aksârâ Jâwâ utawi carakan, aksârâ Arab Pégon (inggih aksârâ Arab kanggé nyêrat bâsâ Jawi), sâhâ aksârâ Latin. Kanggé damêl lêstantuning *teks* ingkang adatipun sampun kasêrat mataun-taun kapêngkêr sagêd dipunwujudi kanthi alih tulis. Alih tulis inggih mênikâ nggantos sêrataning *teks* kanthi aksârâ ingkang sami kalihan aksârâ sêrataning *teks* utawi mawi aksârâ ingkang bédâ.

Kanggé mujudakên *teks* saking asalipun dados alih tulis mênikâ *teks*-ipun kédah dipunwaos langkung rumiyin. Caraning maos *teks*, inggih mênikâ kanthi *metode heuristik*. Salajêngipun, *teks* sagêd dipun-*analisis* miturut têngêsing têngbung-têngbung ing *teks* utawi miturut têngês *kontekstual*-ipun. Pamaosing *teks* mênikâ kédah ngatos-atos, sêtiti, sâhâ prêmati amargi manawi anggènipun maos klèntu badhé ndadosakên alih tulis têngbung-têngbungipun ugi klèntu saénggâ têngêsipun ugi badhé klèntu. Dados, garapan alih tulis mênikâ mbêtahakên lampah ingkang

||pitutur//
 [//kinanthi//]
 [dudusaratlanmardhukun/
 tirakatmyangjalukhidi/
 marangbuluskayuharcâ/
 marganéwongdadipyayi/
 mungtabêrimardigunâ/
 ngèstokkênwajibbingkardi//
 [I]

||pitutur//
 [//kinanthi//]
 [dudu sarat lan mardhukun/
 tirakat myang jaluk hidi /
 marang bulus kayu harcâ /
 margané wong dadi pyayi /
 mung tabêri mardi gunâ /
 ngèstokkên wajibbing kardi //
 [I]

Asiling garapan alih tulis ing nginggil, irah-irahanipun kasêrat mawi aksârâ alit sadâyâ mênikâ miturut sêrataning *teks* ingkang kasêrat mawi aksârâ Jâwâ baku. Asiling garapan alih tulis ing sisih kiwâ mênikâ kasêrat kados déné tâtâ panyêrating aksârâ Jâwâ, inggih mênikâ *scriptio-continuo*. Ananging, prêlu kauningan bilih asiling garapan alih tulis ing sisih têngên mênikâ panyêrating têmbung sampun kapilahakên. Bab mênikâ sampun kajumbuhakên kalihan tâtâ panyêrating aksârâ Latin ingkang sampun milah-milahakên panyêrating têmbungipun. Asiling garapan alih tulis kadamêl makatên murih gampil anggènipun maos sâhâ nêgêsi têmbung-têmbungipun.

b. Metode Transliterasi Standar

Metode transliterasi standar inggih mênikâ cârâ anggènipun damêl alih tulis sêrataning *teks* ingkang kasêrat kanthi adhêdhasar éjaan ingkang sampun dipunsampurnakakên utawi *Ejaan yang Disempurnakan (EYD)* ingkang lumampah. Wujuding garapanipun kados ing ngandhap mênikâ.

|| Pitutur //
 [// Kinanthi //]
 [dudu sarat lan mardhukun

tirakat myang njaluk idi
 marang bulus kayu arcâ
 margané wong dadi pyayi
 mung tabêri mardi gunâ
 ngèstokên wajibbing kardi
 [I]

|| Pitutur //
 [// Kinanthi //]

[dudu sarat lan mardhukun / tirakat myang njaluk idi / marang bulus kayu arcâ / margané wong dadi pyayi / mung tabêri mardi gunâ / ngèstokên wajibbing kardi //

Asiling garapan alih tulis ing nginggil, irah-irahanipun kasêrat mawi aksârâ *kapital* mênikâ jumbuh kalihan EYD. Déne anggènipun nyêrat jinising nâmâ sêkaripun, aksârâ ingkang ngajêng piyambak ugi kasêrat mawi aksârâ *kapital*, mênika ugi jumbuh kalihan EYD. *Teks* ing nginggil mênikâ kawahyakakên kanthi dhapukan sêkar, milâ panyêrating aksârâ wiwitaning gâtrâ botên kasêrat mawi aksârâ *kapital*. Awit, dhapukan sêkar makatên panyêratipun adhêdhasar klompoking têmbung botên adhêdhasar ukârâ.

Tândhâ / mênika dipunsêbut tândhâ *metrum*, inggih mênikâ tândhâ ingkang dipun-ginakakên kanggé milah-milahakên antawisipun gâtrâ satunggal kalihan gâtrâ sanèsipun. Tândhâ // mênikâ dipunsêbut tândhâ *metra*, inggih mênikâ tândhâ ingkang dipun-ginakakên kanggé milah-milahakên antawisipun pâdâ satunggal kalihan pâdâ sanèsipun utawi pungkasaning gâtrâ ing salêbêting satunggal pâdâ. Tândhâ-tândhâ mênikâ dipun-ginakakên manawi *teks*-ipun kasêrat larikan nêngên. Manawi kasêrat larikan mandhap tanpâ tândhâ mênâpâ-mênâpâ.

Tândhâ [mênikâ dipun-ginakakên kanggé gantos ing tândhâ mangajapâ ingkang kasêrat ing sangajênging aksârâ swârâ i. Makatên

b. Metode Transkripsi Standar

Metode transkripsi standar, inggih mênikâ carâ anggènipun damêl alih tulis sêrataning teks ingkang kasêrat kanthi adhêdhasar éjaan ingkang sampun dipunsampurnakakên utawi *Ejaan yang disempurnakan (EYD)*, ingkang lumampah. Wujuding garapanipun kados ing ngandhap mênikâ.

Teks ing ngandhap mênikâ kasêrat mawi aksârâ Jâwâ cithak. Garapan alih tulis kanthi metode transkripsi standar wujudipun sami kalihan garapan nginggil amargi sêrataning teks sampun jumbuh kalihan EYD ingkang kasêrat carik, kados ing ngandhap mênikâ.

|| لى لى لى ||

|| لى لى لى ||
 لى لى لى لى لى لى لى
 لى لى لى لى لى لى لى لى
 لى لى لى لى لى لى لى لى
 لى لى لى لى لى لى لى لى
 لى لى لى لى لى لى لى لى
 لى لى لى لى لى لى لى لى
 لى لى لى لى لى لى لى لى

|| لى لى لى ||

|| لى لى لى ||

لى لى لى لى لى لى لى
 لى لى لى لى لى لى لى
 لى لى لى لى لى لى لى
 لى لى لى لى لى لى لى
 لى لى لى لى لى لى لى
 لى لى لى لى لى لى لى
 لى لى لى لى لى لى لى

|| لى لى لى ||

Asiling garapan alih tulis kanthi metode transkripsi standar ing nginggil mênikâ sêrataning teks sampun lêrês. Inggih sampun miturut tâtâ panyêrating aksârâ Jâwâ ingkang lêrês. Namung kêmawon, wujuding sêratanipun botên sami, awit kasêrat mawi sêratan tangan (carik).

6. Parafrase sâhâ Terjemahan Teks Dhapukan Sêkar Sêratan Aksârâ Jâwâ

Parafrase, inggih mênikâ ngêwahi teks dhapukan sêkar dados dhapukan gancaran. Anggitan ingkang dipunwahyakakên kanthi dhapukan sêkar mênikâ mujudakên ekspresi tidak langsung. Têgêsipun, anggitan kanthi bâsâ ingkang mligi, inggih bâsâ ingkang puitis. Bâsâ

ingkang *puitis* mênikâ kadamêl awit wontênipun (a) *penggantian arti* (*displacing of meaning*), (b) *penyimpangan arti* (*distorting of meaning*), sâhâ (c) *penciptaan arti* (*creating of meaning*) (Riffaterre, 1982: 1-2), inggih bâsâ ingkang rinênggâ, bâsâ pinacak. Rêrêngganing bâsâ mênikâ sagêd awujud paribasan, bêbasan, salokâ, wangsalan, dâsânâma, pêpindhan (Padmosoekotjo, 1953: 61-101), têmbung-têmbung kinâ utawi *arkhais*, sâhâ sapiturutipun. Dados, têmbung-têmbung wontên ing sêratan dhapukan sêkar mênikâ têmbungipun pinilih utawi *diksi*-nipun tartamtu inggih bâsâ ingkang pinacak, rinênggâ, botên ngginakakên têmbung-têmbung limrah utawi têmbung kanggé pawicantênan padintênan. Pramila lampahing damêl *parafrase* inggih mênikâ ngéwahi rêrêngganing bâsâ utawi bâsâ rinênggâ dados bâsâ limrah.

Prêlu kauningan bilih anggitan ingkang mawi dhapukan sêkar mênikâ dhasaripun klompoking têmbung. Dhapukan sêkar mênikâ dèrèng dipunmangrêtosî kanthi cêthâ ngéngingi bab jêjêr, wasésâ, lésan, sâhâ katranganipun. Kanthi makatên lampahing garapan *parafrase*, inggih mênikâ kêdah ngéwahi dhapukanipun. Dados, *parafrase*, inggih mênikâ ngéwahi dhapukaning *teks* saking dhapukan sêkar kadadosakên dhapukan gancaran. Kanthi dhapukan gancaran mênikâ bab jêjêr, wasésâ, lésan, sâhâ katranganipun langkung cêthâ. Bab mênikâ kanggé nggampilakên sâhâ njumbuhakên garapan salajêngipun, inggih mênikâ *terjemahan*.

Terjemahan utawi alih bâsâ, inggih mênikâ nggantos basaning *teks* dhatêng bâsâ sanèsipun. Upaminipun, basaning *teks* mênikâ bâsâ Jawi kagantos bâsâ Indonesia, kanthi pangangkah supados isining *teks* ugi sagêd dipunmangrêtosî déning tiyang ingkang botên mangrêtos bâsâ Jawi. *Terjemahan* mênikâ kadhapuk adhêdhasar urutaning jêjêr, wasésâ, lésan, sâhâ katranganipun utawi dhapukaning ukârâ. Kanthi makatên, *teks* ingkang kawahyakakên kanthi dhapukan sêkar mênikâ kêdah kadamêl *parafrase*-nipun rumiyin sawêg dipundamêl alih basanipun utawi dipun-*terjemah*-akên.

Salajêngipun, kaandharakên kadospundi mênggah lampahing damêl *parafrase* mênikâ. Tuladhanipun, damêl *parafrase teks Pitutur* inggih ngéwahi dhapukan sêkar Kinanthi dados dhapukan gancaran utawi *prosa* kados ing ngandhap mênikâ.

|| 𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿 ||

𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿

𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿

𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿

𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿

𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿

𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿

𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿

𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿

|| 𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿 ||

𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿

𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿

𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿

𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿

𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿

𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿

𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿

𑀓𑀲𑀭𑀮𑀯𑀱𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿𑀺𑀻𑀼𑀽𑀾𑀿

Parafrase

Lampahing tiyang ingkang badhé dados priyantun, inggih tiyang ingkang nggrênggêp pangkat mênikâ botên kénging kanthi sarânâ pados sarat, mardhukun, tirakat kinanthènan nyuwun palilah, dhatêng kajêng (wit ingkang agêng), utawi rêcâ. Ananging, lampahing tiyang dados priyantun mênikâ dipunsaranani kanthi srêgêp sartâ tlatos nggêgulang kapintêran. Sasanèsipun mênikâ, ugi tansah ngèstokakên wajibing agêsang (inggih mênikâ sêtiyar sâhâ nyambut damêl).

Terjemahan

Bagi orang yang ingin menjadi orang yang mempunyai kedudukan itu tidak boleh menggunakan cara minta bantuan dukun, paranormal, minta bantuan makhluk lain, seperti berpuasa, meminta pada pohon atau arca. Akan tetapi, sebagai manusia wajib untuk berusaha dengan cara bekerja.

7. Pratélan Waosan

Baroroh-Baried, Siti dkk. 1985. *Pengantar Toeri Filologi*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.

Darusuprpta. 1991. "Dunia Naskah Jawa". Makalah yang disampaikan di Auditorium Asana Widyawara Museum Negeri Propinsi DIY Sonobudoyo tanggal 9 November 1991.

Darusuprpta. 1984. "Beberapa Masalah Kebahasaan dalam Penelitian Naskah". *Widyaparwa* No. 26 Oktober 1984. Yogyakarta: Balai Penelitian Bahasa Departemen P & K.

Faruk. 1996. "Aku" dalam Semiotika Riffaterre, Semiotika Riffaterre dalam "Aku". *Humaniora III/1996*. Yogyakarta: Fakultas Sastra UGM.

Riffaterre, Michael. 1982. *Semiotics of Poetry*. Bloomington, London: Indiana University Press.

Onions, C.T. (editor). 1974. *The Oxford Dictionary of English Etymology*. New York and Oxford: Oxford University Press.

Pradopo, Rachmat Djoko. 2001. "Masalah Kajian Semiotika terhadap Karya Sastra". *Tonil, Jurnal Kajian Sastra, Teater dan Sinema*. Volume 1, Nomer 2, September 2001.

Tarigan, Henry Guntur. 1994. *Membaca Ekspresif*. Bandung: Penerbit Angkasa.

Teeuw, A. 1984. *Sastra dan Ilmu Sastra: Pengantar Ilmu Sastra*. Jakarta: Pustaka Jaya.

1953. *Sêrat-sêrat Anggitan Dalêm K.G.P.A.A. Mangkunagârâ IV*. Jilid 3. Jakarta: Noordhoff Kolff N.V.

LAMPIRAN

I. PANUTUP

1. Dêntawyanjânâ inggih mênikâ carakan utawi urut-urutaning aksârâ Jâwâ wiwit saking *ꦲꦩ* dumugi *ꦲꦠ* Dados, sadâyâ wontên kalih dâsâ.
2. Aksârâ Jâwâ kathahipun wontên 20, sabên aksârâ kawastanan aksârâ lêngênâ, têngêsipun aksârâ wudâ, tanpâ sandhangan.
3. Miturut kédaling pakêcapanipun, aksârâ Jâwâ 20 mênikâ kênging kapérang dados gangsal, inggih mênikâ:

a. aksârâ gorokan :	<i>ꦲꦩ</i>	<i>ꦲꦠ</i>	<i>ꦲꦱ</i>	<i>ꦲꦲ</i>
b. aksârâ untu :	<i>ꦲꦩ</i>	<i>ꦲꦠ</i>	<i>ꦲꦱ</i>	<i>ꦲꦲ</i>
c. aksârâ cêthak :	<i>ꦲꦠ</i>	<i>ꦲꦱ</i>	<i>ꦲꦲ</i>	<i>ꦲꦲꦱ</i>
d. aksârâ ilat :	<i>ꦲꦠ</i>	<i>ꦲꦱ</i>	<i>ꦲꦲ</i>	<i>ꦲꦲꦱ</i>
e. aksârâ lambé :	<i>ꦲꦠ</i>	<i>ꦲꦱ</i>	<i>ꦲꦲ</i>	<i>ꦲꦲꦱ</i>

Kêjawi mênikâ wontên aksârâ ingkang dipunwastani

a. aksârâ irung :	<i>ꦲꦩ</i>	<i>ꦲꦠ</i>	<i>ꦲꦱ</i>	<i>ꦲꦲ</i>
b. aksârâ luluh :	<i>ꦲꦠ</i>	<i>ꦲꦱ</i>		
c. aksârâ mândâswârâ :	<i>ꦲꦠ</i>	<i>ꦲꦱ</i>		

4. Sipating aksârâ Jâwâ mênikâ *silabik* (aksârâ ingkang madêg satunggal-satunggal, sabên aksârâ sampun mujudakên satunggal wandâ) sâhâ *konsonantal* (sêsigêging aksârâ utawi aksârâ ingkang kapangku, dados aksârâ swaranipun sampun ical).
5. Wujud panyêrating aksârâ Jâwâ mênikâ wontên ingkang jêjêg sâhâ dhoyong. Kalih-kalihipun kanggé ing sêratan mawi aksârâ Jâwâ cap-capan sâhâ sêratan carik. Ingkang dhoyong limrahipun dhoyong manêngên mangun mojok kirang langkung 60°.
6. Tapaking sêratan aksârâ Jâwâ limrahipun kandêl tipis. Sêratan ingkang tapakipun minggah mênika tipis, mandhapiipun ingkang kandêl, kasêrat ing sangandhaping garis.
7. Aksârâ Jâwâ kasêrat ing sangandhaping garis mênikâ mêngku têngês gêgambaranipun manungsâ minangkâ titahing Gusti Ingkang Murbêng Dumadi, inggih mênikâ nasibipun nggandhul utawi gumantung pêparingipun Ingkang Mâhâ-kuwaos. Kanthi gêlaring gêsang kandêl-tipis, agal-alus, jasmani-rohani, *vertikal-horisontal*, inggih lair-batos ing samukawisipun katindakakên miturut paugêraning agêsang ingkang saé. Bab mênikâ kagambarakên kanthi nyêrat aksârâ Jâwâ condhong utawi miring manêngên botên *mangiwâ*.
8. Sasanèsipun aksârâ Jâwâ baku cacahipun 20, wontên aksârâ murdâ, aksârâ rékan, sâhâ aksârâ swârâ.
9. Sandhangan minangkâ praboting aksârâ Jâwâ kanggé mbédakakên ungêling wandâ wontên tigâ, inggih mênikâ sandhangan swârâ, sandhangan panyigêging wandâ, sâhâ sandhangan wyanjânâ.
10. Têtêngêripun wontên: pādâ lingsâ, pādâ lungsi, pādâ pancak, pādâ pangkat, adêg-adêg, pādâ guru, pādâ luhur, pādâ madyâ, pādâ andhap, purwâ pādâ, madyâ pādâ, wasânâ pādâ, tândhâ kurung.
11. Sasanèsipun kanggé nyêrat têngbung-têngbung lsp., aksârâ Jâwâ ugi kanggé nyêrat angka.

II. WAOSAN

a. Waosan kanthi Sêratan Aksâra Latin Cithak Dhapukan Gancaran sâhâ Pawicantênan

Waosan ing ngandhap mênikâ kapêthik wêtah saking buku anggitanipun S. Poedjowardojo sâhâ T. Hadidjaja kanthi irah-irahan *Petikan Mantja Warna, Seri Sastra Pustaka No. 1 untuk S.M.A./S.G.A.* kababar déning Ganaco N.V. ing Bandung - Djakarta rikâlâ 1958. Waosan ing ngandhap mênikâ ngêwrat bab kawruh bâsâ, sastra, sâhâ budâyâ Jâwâ.

XXIX. KANG TETEP MANTEP ING SEDYA, WIDADA KANG SINEDYA

Katjarijos lampahipun Arja Séna, boten dangu sampun tebih. mlebet wana medal wana. minggah redi mandap redi. Ing manah sakalangkung suka, gandrung dateng toja amerta. Lampahipun ladju, boten nolihi ngiwa nengen, tuwin boten manah dateng bebajaning margi, ingkang pinandeng boten sanès namung toja gesang, ingkang badé nutjêkaken badanipun. Saksana ngambah djurang pepèrèng, nglangkungi redi mengger pinten-pinten, katingalipun saking ketebihan ndjenggereng. Kañah lelurung ingkang dipun langkungi, sanget rupit ingapit-apit ing sêla. Rupi-rupi tetaneman ingkang tukul sapinggiring margi, sekaripun éndah ing warni, saha mbabar ganda marbak arum. Dasar andjrah déning kañawahan djawah ing mangsa kapat. Warnining sesekaran : banar, bogem, puçak, tjapaka, andul, angsana, kanigara, wilasa, malañi, tandjung, prabusètmata, srigading, kananga, kemuning. Sawenèh wonten ingkang tumelung manglung ing margi, istanipun anambrana dateng Radèn Wrekodara, ingkang saweg gandrung dateng toja gesang. Brengengeng kombang ngisep sarining sekar lir péndah tangisipun sang dyah kaswasih déning kepéntjut dateng Sang Séna.

Kala samanten surja sangsaja inggil, saha sangsaja mindak sanget bentèring sorotipun, ngrangsang dateng Radèn Wrekodara, kringetipun ngantos kumjus. Sarèhning keblerenge ing surja, lampahipun nundjang-nundjang. Wasana njandung sukuning redi, ngantos ngrebaha-

ken wiwitan pinten-pinten, saha ngwontenaken swara atri gumuruh. Saisining wana sami kagégéran katradjang ing sindung prahara, tuwin pantjawora tarik. Kéwan-kéwan sami kebrasat, swaranipun ramé mawurahan. Pladjengipun salang tundjang arebat dutjung, kañah ingkang kebentus ing sêla utawi kekadjengan. Saking agenging ampunan kidang sangsam sami ketjemplung ing djedjurang ngantos manggih pedjah. Kantjil patjijilan mripatipun lumadjeng nggendring boten mawi nolihi wingking, kados binudjeng ing sima badé kamangsa. Kuwuk, rasé, lingsang, garangan tuwin mumuk, saha sawarnining bebudjengan wana ingkang alit-alit, pladjengipun kañungsangan aniba tangi. Bantèng, warak, sima saha andapan kañah ingkang sami gedjegur ing lebak, blag-blug, ketatap ing sêla saéngga petjah sirahipun. Déné sawer ingkang agengipun sawiting putjang sami mulet ing uwit-uwit, temahan witipun rungkat ndawahi sawer ngantos rantas. Peksi-peksi ing kekadjengan sami kabur, swaranipun ramé pating tjaruwèt. Menggah warnining peksi : glatik, emprit, peking, kepoçang, goñilang, drekuku, dara, platuk, prendjak, srigunting, djowan, gagak, wulung, bido.

Kotjapa para tjantrik, wewasi, tjékèl, manguju saha para adjar ingkang sami tapa wonten ing paredèn, sadaja sami kagèt, gumredeg pladjengipun numbuk bentuk, awit adjrihi mireng swaraning prahara gumuruh ngédah-édabi. Saking kesesanipun ketunipun mentjelat pating blesar, sandanganipun mèh sami mlesat, tjawetipun kesingsal, satemah sadaja sami kañétéran, wonten ingkang brangkangan, wonten ingkang keglundung ing pepèrèng. Sawarnining para tapa manahipun sami tabtaban, sedyanipun sami ngupados pangungsèn ing padusunan ing sakiwa tengenipun ngriku. Sawenèh wonten ingkang saweg amudja, ngungkung swaraning gença pamudjan, datengipun angin sindung prahara, pantjawora tarik, temahan gugup anggènipun njawuraken sekar-sekar ura, margi kesesa ngungsèkaken gesang.

Lampahipun Radèn Wrekodara, panenggaking Pandawa, sampun dumungkap ing redi Tjandra-muka. Guwanipun énggal binukak, redi dinungkar, sêlanipun inguntjalaken tebih pating blesar. Kekadjengan ageng-ageng kabeçolan binutjal ngiwa nengen, redi Tjandramuka ngantos ketingal bosah-basih. Ananging kangèlanipun Sang Séna djebul tanpa tuwas, awit toja gesang ingkang dipun padosi boten pinanggih.

Gantos ingkang katjarijos, buta kembar kekalih ingkang adedangka wonten ing ngriku, anama Rukmuka tuwin Rukmakala. Sareng mireng swara pating glabruk saha angin gumuruh, sakalangkung kagèt saha maras manahipun. Boten dangu mambet gandaning djanma. Buta kembar kekalih medal saking guwanipun sarwi gero-gero kados Bata-ara Kala badé nggempur bumi. Saking seruning panggero siti kados badé bengkah, langit kados kontrag-kontrag. Tumunten sumerep Sang Wrekodara, énggal dipun bandem sêla. Nanging Arja Séna boten padja-padja adjrihi, panggah sadjangkah boten mundur saking panggènanipun, ladjeng sesumar : „He buta kembar, kowé pantjèn watak

dursila, djer kowé arep ngarah patiku". Sang Rukmuka tuwin Sang Rukmakala bengis wangsulanipun : „Hèh manungsa, banget anggonmu ora weruh ing tata, ora wurung kowé mati déning aku, awit kowé wis dosa, wani-wani ngrusak gunung sing takenggoni."

Dèrèng telas anggènipun witjanten, Arja Séna ladjeng katubruk, kinereg sinebrak-sebrak, nanging Sang Séna boten busik, malah wasis ing panangkisipun. Buta kekalih sanget kawekèn ing manah anggènipun nandingi Arja Séna. Dipun tjakot boten tejas, dipun suduk boten pasah. Déné Arja Séna tansah panggah abaku, boten kirang ing we-wéka. Sang Rukmuka énggal kadjambak, sijungipun kabiti ngantos tugel. rambutipun kaukel, ladjeng kasabetaken ing wit gurda, adjur mumur anggalepung, utekipun mantjurat sumamburat. Sang Rukmakala nunten mangsah badé apepilih, pangamukipun sampun kados wikramanipun Baṭara Kala. njakot, ndupak, mbiti, ndengkul saha njikut. Radèn Wrekodara boten talompé. Sang Rukmakala ladjeng katjandak. kabanting ing séla gegilang, adjur mbaledug, rahipun pating semburat. Sapedjahipun Sang Rukmuka tuwin Sang Rukmakala, wangkènipun sirna dadakan. djer kakalihipun déwata ingkang saweg mangsih papa tjintraka. Menggah sadjatosipun Sang Hjang Endrabaju, dinukan dateng Sang Hjang Pramésji. ladjeng malih dados danawa kembar, adedangka ing guwanipun redi Tjandramuka.

Prabu Judistira ladjeng ngrangkul Arja Séna. Radèn Ardjuna. Nakula lan Sadéwa sami njungkemi sukunipun sarwi nangis ngamah-amah. Radèn Patjawala senggrug-senggrug njepengi pontjoting dodotipun : déné Dèwi Sumbadra saha Dèwi Srikanthi nggondèli sabukipun kalijan rawat waspa. Dèwi Drupadi nggubel ing ngadjeng sarwi nangis ngantos magep-magep. Akatah-katah pangandikanipun Sri Naréन्द्रa Kresna, tingalipun akembeng waspa, nggak pikadjengipun satrija ing Djodipati. Radèn Danandjaja nunten njepengi tanganipun ingkang kiwa, Radèn Nakula saha Radèn Sadéwa sami njikep tanganipun ingkang tengen sarwi nangis tanpa kendat. Nanging sampun watakipun Radèn Wrekodara boten kénging dipun ampah, pinalangana mlumpat, dinaṅgna medot. Ladjeng kroḍa, ingkang sami nggudjengi kiwa tengen saha ngadjeng wingking sami kakipataken, ngantos sami mantjelat dawah ing siti. Arja Séna wekasan mberot, medal saking kaḍaton, lampahipun ngitar boten mawi noliw wingking, sakedap sampun tebih.

Kotjapa ingkang tinar ing kaḍaton Ngamarta, sadaja sami nangis ramé awajang-wujungan. Para Pandawa saḡarwa putra sami ngadep dateng Prabu Kresna, sami ndeku ing ingarsanipun. Badé nusul Arja Séna kapenggak Prabu Kresna. Katah-katah anggènipun ngrerap saha paring pitutur. Para Pandawa sakalangkung kuwur ing manah, temahan sami kèndel, namung pasrah dateng Baṭara ingkang linuhung. Prabu Kresna nunten kondur amakuwon.

Mangsuli tjarijosipun Arja Séna. sakedap sampun mandjing ing wanadri. Saking adrenging manah, boten ngétang sawarnining bebaja

ing margi. Tetijang ingkang sami kepejuk sami gawok. Kekadjengan ingkang katut ing angin sumjak swaranipun kados nangisi késahipun Sang Séna. Sekar-sekar mbabar ganda marbuk arum, ébahipun sairib ngawé-awé Arja Séna, kapurih wangsul dateng Ngamarta. Sekar gadung sumjar binarung sekaring kemuning. Sekar angšana tuwin puḍak kasilir ing angin lir péndah wentisipun para putri nggondèli Radèn Wrekodara. Tjanggèrètnong swaranipun mawurahan kados panangisipun Dèwi Drupadi. Merak njangungong ing wingking sareng kalijan swaranipun peksi tjutjur, saèmper panguwuhipun para Pandawa akèn wangsul Arja Séna dateng Ngamarta. Swaraning peksi pating tjaruwèt asauran kados suka pitutur dateng panenggaking Pandawa, ing margi ingkang ngatos-atos. Beluk. darès tuwin dokan sami njamber-njamber ing langit, tandukipun pinda badé ngadangi lampahipun ingkang saweg gandrung ing toja gesang, akèn wangsul manggihi para kadang. Ungeling kongkang ing blumbang saha pangorèking koḍok kados déné ngénggetaken sawarnipun durgamaning margi ingkang kaambah dateng panenggaking Pandawa.

Sareng surja sampun serap, ing wanadri repet-repet ladjeng peteng. Rembulan panudju boten ndadari, namung lintang-lintang ingkang ketingal pating krelip kados sesotya sinawuraken ing awang-awang, minangka dedamaring dalu. Sirep swaraning peksi alit-alit, namung peksi kudasih mungel ing pang asauran, swaraning tikus pating tjilirit, kados-kados ngénggetaken Arja Séna dateng bebajaning margi, kabekta saking sandi-upajanipun Danjang Drona. Saestu jèn udjaripun resi Drona ngamandaka, nedya adamel tjilakaning agesang.

Kawuwusa Radèn Wrekodara. Satrija ing Djodipati. lampahipun namung anut ing sukuning redi medal ing djurang trebis. Boten dangu ing sisih wétan ketingal wonten tjahja sirat-sirat abrit ragi katutupan ing méga, pratandaniipun Baṭara Surja madangi djagad, mungup-mungup ing putjaking redi, kados putri adi ngawé dateng semajanipun. Nunten ramé swaranipun paksi ing kekadjengan pating tjaruwèt milengi kuping. Panjengaking peksi tjangak pinda asung wangsit akèn wangsul dateng ingkang saweg kalunta-lunta. Pandjeritipun ajam wana kados awewarah dateng Sang Séna njingkirana wana pringga. Akatah-katah sasmitaning sato kéwan saha sesekaran dateng Arja Séna. tangèh jèn kautjapna sadaja.

Lampahipun Radèn Wrekodara njandung séla njempar lungka, minggah mandap tanpa kèndel. Boten antawis dangu dumugi ing kisiking samodra, alunipun ageng gumuruh nempuh parang, sumjak lir suraking pradjurit aprang, Sang Séna njaketi sarwi lonlonan. Ing ngriku ketingal karangipun pating pandukul kataweng ing ampak-ampak. Sawenèh wonten ingkang mèmper liman méngo, sawenèh malih sairib liman ndjerum. Radèn Wrekodara mandeg mangu lampahipun sinambi njawang ombakipun saganten, golong gumulung kados guling. Kepjuring ombak nempuh karang kados sekar glagah katempuh ing

angin. Déné ombak ingkang wonten ing tengah mawalikan, gora gu-
merah nggegirisi, adamel kuwuring manah. Kapjuk-kapjuking toja sa-
antawisipun kekarangan kados nambrama datengipun Sang Arja Séna.

Ing ngriku Radèn Wrekodara ngadeg ndjenger, oneng dateng
para kadangipun ingkang kantun ing pura. Tumunten kengetan dateng
wewarahipun ingkang raka Nata ing Ngamarta, sajektos jèn pandita
Drona ngamandaka udjaripun. Nanging gèk kados pundi malih, watak
wantunipun satrija, lingsem jèn wangsula, luwung nempuh bjat nge-
masi ing samodra.

Wau ta ingkang ketingal ing saganten, pinten-pinten katingahing
baita, lajaripun pating karelab kasorotan ing surja. Tijangipun pating
karedap kados walang sumamburat. Déné warnining baita: djong,
djukung, majang, wangkang, kunting, sampun, gijota. Sang Séna ndje-
nger kados tugu manik sinukarta, njawang sawarnining baita, kadamel
ngleledjar manahipun. Alun ageng nggegilani langgeng agolong gu-
mulung, tojanipun mantjur njiprati kekisik. Wedi maléla ketingal
nengsemaken kados sarining sekar. Sangsang lémbak-lémbak lir péndah
tjemara uwal saking gegelunging sang dyah adamel brangta. Pinten-
pinten langening toja ing samodra, adamel sengseming manah, pan-
djang jèn winarnia ing tulis.

Katjarijos Radèn Wrekodara, dangu anggènipun nggagas kawon-
fenaning badanipun, winangwang saking wiwitan dumugi ing wekasan,
sinambi njawang langening samodra. Ingkang kacépi-cépi boten wonten
sanès namung toja amreta. Manawi boten saged manggih toja sutji,
suka lila pedjah ing samodra. Nunten tjantjut taliwanda, saksana nem-
puh bjat nggebjur ing samodra, ladjeng nglangi manengah. Alun ageng
agolong gumulung melek badanipun. Ombak djumegur sumembur nam-
pek rainipun tanpa kèndel. Sang Séna boten kirang ing wewéka, ladjeng
inggèk, toja sumapat dumugi ing gulu. Sanalika kengetan adjinipun
anama adji Djolasangara. Énggal winatek kalijan patitis, sangsaja
wewah kakendelanipun, sapandurat sampun dumugi ing satengahing
saganten.

Wau ta ing telenging samodra, dumadakan wonten ketingal ku-
mambang ing toja, kumpul-kumpul manut lampahing alun, agengipun
angébat-ébat, swaranipun ngakak, tandangipun agalak. Sangsaja da-
ngu sangsaja tjaket ngambang ketingal gumawang, agengipun sarede
anakan kumelap sarwi njembur-njembur sakalangkung nggegirisi. Toja
kinebur kados saganten umob, swaraning ombak djumegur kados badé
ngrentahna langit.

Sareng Sang Séna sumerep, sakalangkung kagèt, manahipun deg-
degan, panggraitanipun: „Iki ana behaja nekani”. Wrekodara lang-
kung déning éram sumerep agengipun. Sanalika swaraning saganten
djumegur kados guntur. Ingkang kumambang swaranipun ngikik tjeki-
kikan, tjangkempun nunten mangap saèmpèr lenging guwa, sijungipun
mingis-mingis kumilat lir tañit, déné wisanipun sumembur kados grimis.

Saksana njaut wani, ladjeng mulet Arja Séna saha ndengkèk sairib
badé mbanting Sang Bajusuta, satemah angles kesungsang kapulet ing
naga. Wisanipun tumampek ing rainipun, mila Arja Séna sangsaja
kéwedan ing manah, sampun njana jèn badé pedjah, sajah marlupa
dipun obat-abitaken déning naga. Badanipun sakodjur sampun ginubet,
namung gulunipun ingkang boten, nunten sarosa ginèndèng manengah.
Nalika samanten sakañahing baita ingkang wonten ing saganten énggal
sami ontjat, njana jèn wonten angin prahara tuwin pantjawora tarik
dateng, pramila sadaja sampun sumingkir tebih.

Kawarnaa Radèn Wrekodara ingkang saweg pantjakara kulijan
naga. Sang Arja Séna tansah prajitna, awas angèn mangsa. Trang-
ginas pun naga ladjeng dipun tjubles kalijan kukunipun pantjanaka.
Pun naga ketaton, temahan rahipun sumamburat aderes. Kuku pantja-
naka mandjing ing badanipun naga, nunten djinuwing-djuwing ngan-
tos pating saluwir. Rahipun aderes tanpa kèndat, awor kalijan toja
saganten, saéngga kiwa tengen sapaningal tojaning saganten dados
abrit, sampun prasasat ketingal kados rah. Boten dangu pun naga sam-
pun tiwas, pedjah déning Sang Arja Séna, ndadosaken suka bingahing
manahipun sawarnining isèn-isènipun saganten.

Sadangunipun Radèn Wrekodara aperang tanding kalijan naga.
Sang Murbèng Djagat boten kekilapan. Sanget kamiwelasen dateng
Arja Séna, déné sakalangkung kaswasih kekah ing sedyà, ngupadosi
toja gesang manut pitedahing guru.

Bimasutji sasampunipun angsal pantjaretna, ladjeng énggal medal
saking guwa-garbanipun Déwarutji. Sadaja paningal sampun malih,
sakala sampun wangsul ing ngalamipun ingkang lami. Déwarutji sak-
sana sirna.

Katjarijos Radèn Wrekodara, inggih Bimasutji, sasampunipun tampi kanugrahan saking Déwarutji, manahipun dados mulus rahaju. awit hardaning manah dateng pepinginan sampun sirna. Sariranipun maja-maja kados nganggé sutra adi, rinengga ing manik nawaretna. Mila asesumping sekar mas winarni sekar puḍak, kawastanan kasturi djati, minangka pratanda jèn sampun putus ing sakliring kawruh. Akekampuh saha atjalana polèng bang bintulu, awarni sakawan, ginubet ing naga minangka pangènget-ènget nalika pantjakara kalijan naga ing telenging saganten. Déné warni sakawan wau minangka pangènget-ènget nalika mandjing ing guwa-garbanipun Déwarutji. Warni ingkang tjemeng, abrit saha djené punika mengsah ingkang ngadangi lampah ingkang prajogi, déné warni petak punika pralambangipun kasembadaning pangangkah ingkang utami. Rupi gangsal punika ginambar ing busananipun Radèn Wrekodara.

(Bima Sutji)

b. Teks Sêratan Aksará Jávå Cithak Dhapukan Gancaran sáhå Sêkar

Waosan ing ngandhap mênikå kapêthik wêtah saking buku anggitanipun Mas Mangun Sastrawardaja kanthi irah-irahan *Campur-Bawur* kababar déning J.B. Wolters' Uitgevers Maatschapij N.V. ing Groningen - Djakarta rikålå 1950. Waosan mênikå kaangkah sagêdå dados gêgambaraning kawruh ing bab kawruh báså, sastrå, sáhå kawruh budâyå Jawi.

၈၈ ၈

၂၂ နီ နီ နီ နီ ၈၈ ၈၈ ၈၈ ၈၈ ၈၈ ၈၈

၂၂ နီ နီ နီ နီ ၈၈ ၈၈ ၈၈ ၈၈ ၈၈ ၈၈
 နီ နီ နီ နီ ၈၈ ၈၈ ၈၈ ၈၈ ၈၈ ၈၈

III. NĀMĀ-NAMANING WĒKDAL

a. Namaning Taun

Pétangan pananggalan Jawi mênikâ manut lampahing rêmbulan, inggih mênikâ wiwit jumêdhulipun rêmbulan ngantos satêlasing rêmbulan. Pétangan dintên ugi makatên, kawiwitan saking jumêdhuling rêmbulan, ngajêngakên sêrap suryâ dumugi sêrapping suryâ malih. Milâ lajêng gèsèh sangêt kalihan dintên pétangan taun Masèhi, gantosing tanggal utawi dintên kawiwitan tabuh kaping 24.00 utawi pukul 00.00 dalu (Prawiradisastra, 1987).

Pananggalan Jawi wontên sêsambêtanipun kalihan pananggalan Islam ingkang ugi sami-sami awêwaton lampahing rêmbulan. Taun Hijrah kawiwitan ing taun Masèhi 622.

Awit saking karsanipun Kangjêng Sultan Agung, taun Jawi kalarasakên kaliyan taun Islam. Inggih mênikâ, kawiwitan nalikâ dintên Jêmuah Lêgi tanggal 1 Surâ, taun Alip 1555, windu Kunthârâ, lambang Kulawu. Kanthi makatên, nalikâ taun Śaka 1555 ingkang alêlandhêsan pétangan suryâ, dados taun Jawi 1555 ingkang adhêdhasar pétangan rêmbulan. Taun Jawi yasan Sultan Agungan kasêbut cacahipun wontên wolu, inggih mênikâ: (1) Alip, (2) Éhé, (3) Jimawal, (4) Jé, (5) Dal, (6) Bé, (7) Wawu, sâhâ (8) Jimakir.

b. Namaning Windu

Windu mênikâ cacahipun wontên sakawan, gadhah nāmā sâhâ watêk piyambak-piyambak. Wondéné urut-urutanipun, inggih mênikâ makatên.

- 1) Windu Adi (linangkung), watêkipun kathah wêwangunan énggal,
- 2) Windu Kunthârâ (ulah), watêkipun kathah solah bâwâ,
- 3) Windu Sêngârâ (banjir), watêkipun kathah lèpèn banjir,
- 4) Windu Sancâyâ (sêsrawungan), watêkipun kathah tiyang dados pawong mitra.

Lampahing windu ingkang laminipun 8 taun mênikâ gêntosan. Kawiwitan saking windu Adi, sasampunipun jangkêp sa-ubêngan (4 windu utawi 4 windu x 8 taun = 32 taun), lajêng wangsul malih saking wiwitan tanggal 1 Surâ taun Alip, windu Adi, makatên sapiturutipun.

c. Namaning Dintên

Namaning dintên mênikâ wontên pāncāwārā, sadwārā, sâhâ saptāwārā. Inkang kawastanan "pāncāwārā" mênikâ dintên gangsal ingkang kasêbut ugi dintên pêkênan, inggih mênikâ: Paing, Pon, Wagé, Kliwon, sâhâ Lêgi.

Sadwārā inggih mênikâ namaning pétangan "nênêm" ingkang kanggé nênitèni watakng bayi lair sartā pétangan mupangat sâhâ sirikan tumrap tiyang ingkang badhé nindakakên pikajêngan. Sadwārā mênikâ ugi dipunwastani **Paringkêlan**. Nāmā-namanipun, inggih mênikâ: (1) Tungle, (2) Aryang, (3) Wurukung, (4) Paningron, (5) Uwas, sartā (6) Mawulu. Jaman samangké sampun awis-awis kagatosakên kanggénipun. Lampahing Paringkên mênikâ giliran sabên dintên, wiwitiipun Tungle dipunpungkasi Mawulu. Sasampunipun jangkêp saubêngan (6 dintên), lajêng wangsul malih saking wiwitan. Sadwārā utawi Paringkêlan ing pananggalan jaman samangké sampun botên kasêrat malih. Ananging, taksih ngêwrat **Saptāwārā**, inggih mênikâ nāmā sartā pétangan dintên 7, inggih mênikâ:

1) Ngaad	= Akhad	= Adityā	= Dité	= Radité
2) Sênèn	= Senin	= Somā		
3) Sêlāsā	= Selasa	= Anggārā		
4) Rébo	= Rabu	= Buddhā		
5) Kêmis	= Kamis	= Wrêhaspati	= Rêspati	
6) Jêmuah	= Jumat	= Sukrā		
7) Sêtu	= Sabtu	= Tumpak		

d. Namaning Wuku

Wuku mênikâ pétangan kanggé nyumêrêpi watak sâhâ lampahing bayi lair. Wuku mênikâ lampahipun sabên 7 dintên sapisan, wiwit dintên Ngaad dumugi Sêtu. Lampahing wuku mênikâ giliran, kawiwitan Sintâ kapungkasanan Watugunung. Nâmâ-namaning wuku, inggih mênikâ: (1) Sintâ, (2) Landêp, (3) Wukir, (4) Kuranthil, (5) Tulo, (6) Gumbrêg, (7) Warigalit, (8) Warigagung, (9) Julung-wangi, (10) Sungsang, (11) Galungan, (12) Kuningan, (13) Langkir, (14) Mandhâsiyâ, (15) Julung-pujut, (16) Pahang, (17) Kuruwêlut, (18) Marakèh, (19) Tambir, (20) Madhangkungan, (21) Maktal, (22) Wuyé, (23) Manail, (24) Prangbakat, (25) Bâlâ, (26) Wugu, (27) Wayang, (28) Kulawu, (29) Dhukut, sartâ (30) Watugunung.

Satunggal wuku umuripun 7 dintên. Lampahipun sasampunipun sa-ubêngan = $7 \times 30 = 210$ dintên, lajêng wangsul saking wiwitan malih.

e. Namaning Asthâwârâ

Asthâwârâ kasêbut ugi Déwâ dinâ, Padéwan. Asthâwârâ mênikâ namung kanggé nyumêrêpi wataking bayi lair (kawaosâ buku *Primbon*). Caranipun ngétang sasat mèh botên naté kasrambah ing padintênan. Ananging bab mênikâ kalêbêt ing kabudayan Jawi. Asthâ = 8, wârâ = pétangan, inggih pétanganing dintên. Dados, Asthâwârâ mênikâ wontên wolu: (1) Sri (Bathari Sri), (2) Indrâ (Bathârâ Indrâ), (3) Guru (Bathârâ Guru), (4) Yâmâ (Bathârâ Yâmâ), (5) Rudrâ (Bathârâ Rudrâ), (6) Brâmâ (Bathârâ Brâmâ), (7) Kâlâ (Bathârâ Kâlâ), sâhâ (8) Umâ (Bathari Umâ).

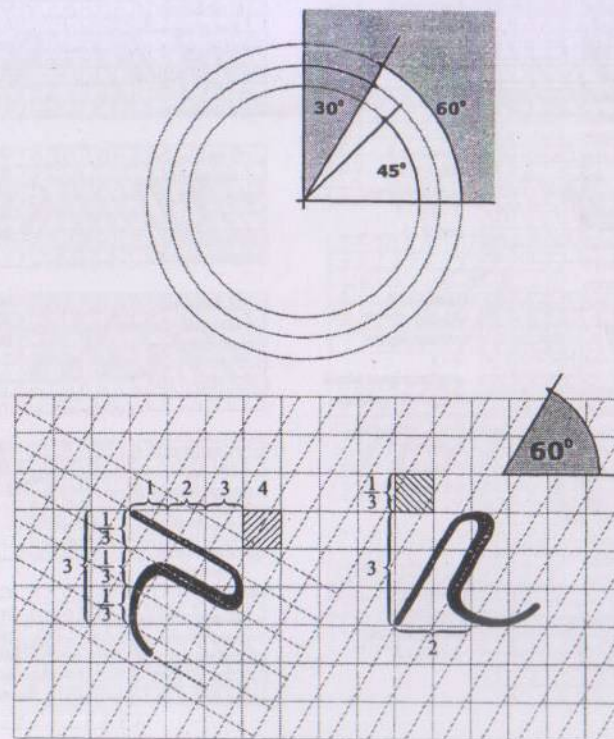
f. Namaning Nâwâwârâ

Nâwâwârâ utawi Padangon mênikâ pétangan dintên cacahipun sângâ. Nâwâwârâ mênikâ kanggé nyumêrêpi wataking bayi lair. Nâmâ-namaning Nâwâwârâ, inggih mênikâ: (1) Dangu, (2) Jagur, (3) Gigis, (4) Kérangan, (5) Nohan, (6) Wogan, (7) Tulus, (8) Wurung, sâhâ (9) Dadi.

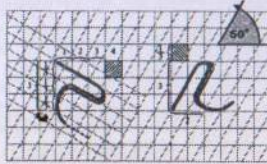
IV. CÂRÂ ANGGÈNIPUN NYÊRAT CARAKAN

Kadospundi mênggah lampah-lampahing anggènipun nyêrat aksârâ Jâwâ mênikâ sagêd dipun-gatosakên wontên ing tuladhâ ngandhap mênikâ. Bab wêwanganing sêratan aksârâ Jâwâ mênikâ dipunpêndhêtakên saking sêratan ingkang irah-irahanipun "Bab Wêwanganipun Aksara Jawa" anggitanipun B. Arintaka (1983) kanthi éwah-éwahan sawatawis.

Gambar sapéranganing awak-awak aksârâ Jâwâ doyong kirang langkung 60°

Carakan

Gambar saperanganing awak-awak aksará Jávwi doyong kirang langkung 60°

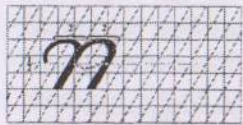
Gambar 1
Aksará: há
péranganipun:
1 - 2½ - 2 - 2

Gambar 2
Aksará: ná
péranganipun:
1 - 1½ - 2

Gambar 3
Aksará: cá
péranganipun:
2 - 2½ - 1
cucuk - 1

Gambar 4
Aksará: rá
péranganipun:
2 - 2
angkatanipun wiwit
tengah-tengahipun

Gambar 5
Aksará: ká
péranganipun:
1 - 1½ - 2 - 2

Gambar 6
Aksará: dá
péranganipun:
1 - 2½ - 2

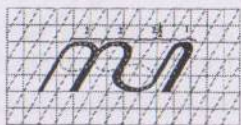
Gambar 7
Aksará: tá
péranganipun:
a) 1 - 1 - 2½ - 2
b) 1 - 2½ - 1 - 2

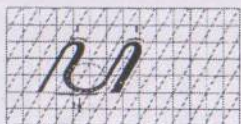
Gambar 8
Aksará: sá
péranganipun:
2 - 2½ - 1

Gambar 9
Aksará: wá
péranganipun:
1 - 2½ - 1
cucuk - 1

Gambar 10
Aksará: lá
péranganipun:
2 - 2 - 2½ - 1

Gambar 11
Aksará: pá
péranganipun:
1 - 2½ - 1

Gambar 12
Aksará: dhá
péranganipun:
a) 1 - 3 - 1
b) 1 - (1½ - 1½)
cucukipun 1

Gambar 13
Aksará: já
péranganipun:
2 - 2½ - 1
cucuk - 1

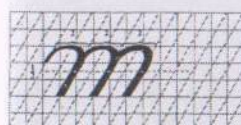
Gambar 14
Aksará: yá
péranganipun:
1 - 2 - 1 - 2 - 1

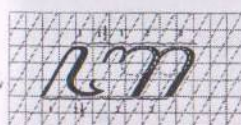
Gambar 15
Aksará: nyá
péranganipun:
a) 1 - 1½ - 1 - 2 - 2 - 2
b) 1 - 2½ - 2 - 2 - 2

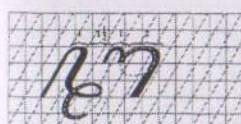
Gambar 16
Aksará: má
péranganipun:
a) 1 - 1 - 1½ - 1
b) 1 - 2½ - 1
cucuking ing tengah

Gambar 17
Aksará: gá
péranganipun:
2 - 2 - 2
wiwitipun ing
tengah-tengah

Gambar 18
Aksará: bá
péranganipun:
a) 1 - 1½ - 1 - 2 - 2
b) 1 - 2½ - 2 - 2

Gambar 19
Aksará: thá
péranganipun:
a) 1 - 1½ - 1 - 2
b) 1 - 2½ - 2
c) clékéñthong
dumugi
tengah-tengah

Gambar 20
Aksará: ngá
péranganipun:
a) 1 - 1½ - 1 - 2
b) 1 - 2½ - 2

Pasangan

Gambar 21
Pasangan : pá
péranganipun:
3½ - 1

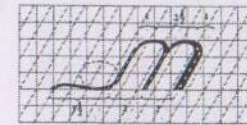
Gambar 22
Pasangan : sá
péranganipun:
3½ - 1
corakipun klérés
ing tengah

Gambar 23
Pasangan : pá
cèrèk (kèrèt no. 21)
nggandhulipun
cèrèk dhawah
tengah-tengah

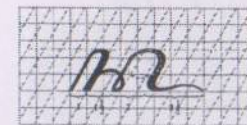
Gambar 24
Pasangan : pá
murdá
péranganipun:
2½ - 1½ - 1
bundhèlanipun
dhawah ing tengah

Gambar 25
Pasangan : há
péranganipun:
3½ - 2 - 2

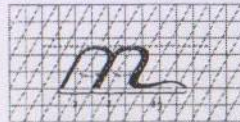
Gambar 26
Pasangan : rá
kaliyan gá sami
péranganipun
namung kaot
sak-suku

Gambar 27
Pasangan : ká
péranganipun:
1 - 1½ - 2
katambah 3½

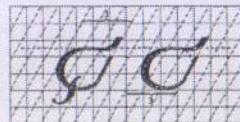
Gambar 28
Pasangan : ká murdá
péranganipun:
1 - 1½ - 2 - 1 - 2

Gambar 29
Pasangan : lá
péranganipun:
2 - 2 - 3½

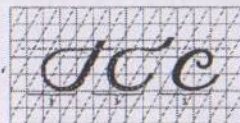
Gambar 30
Pasangan : tá
péranganipun:
a) 1 - 2½ - 1 - 3½
b) 1 - 1 - 2½ - 3½

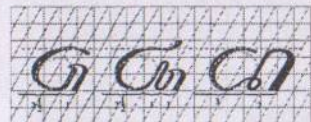
Gambar 31
Pasangan : tá
murdá, wá
péranganipun: 3
awangun
bunderan

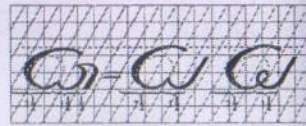
Gambar 32
Pasangan : dá
péranganipun : 5

Gambar 33
Pasangan : ná, wá, má,
péranganipun:
sami 3

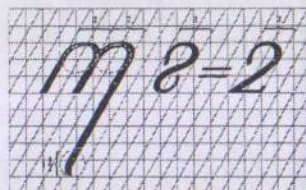

Gambar 34 Pasangan : já, cá, bá,
péranganipun: kapriksanáná
gambar

Gambar 35 Pasangan : pá murdá, dhá, thá,
péranganipun: kapriksanáná
gambar

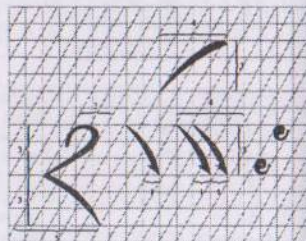
Sandhangan

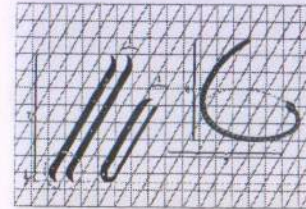
Gambar 36 Sandhangan swárá:
taling tarung= O

Gambar 37 Sandhangan swárá: wulu,
cècak, pépét cècak

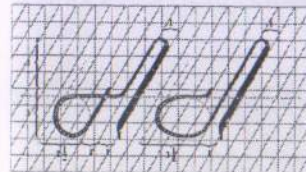
Gambar 38 Sandhangan panyigéging
wandá = layar, wignyan. Tètèngér ing
sératan: pádá lingsá, pádá lungsi,
pádá pangkat

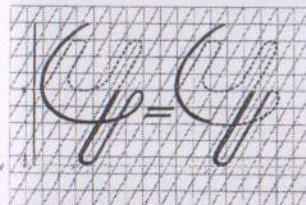
Gambar 39 Adég-adég
(tètèngér ing sératan), sandhangan suku,
sandhangan wyanjána cákra

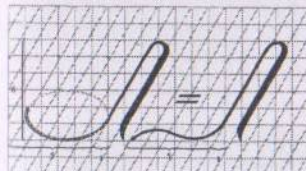
Gambar 40
Sandhangan
wyanjána
cákra kérék

Gambar 41
Sandhangan
nyá
Sandhangan
wyanjána
péngkal

Gambar 42
Sandhangan
wyanjána
cákra suku

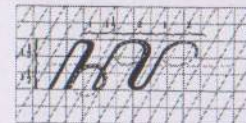

Gambar 43
Tandhá
pangkon
(patèn)

Murdá

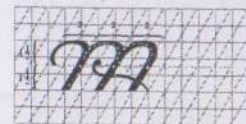
Gambar 44
Aksará murdá: ná

Gambar 45
Aksará murdá: ká

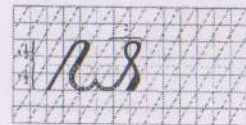
Gambar 46
Aksará murdá: tá

Gambar 47
Aksará murdá: sá

Gambar 48
Aksará murdá: sá
(sá kembang)

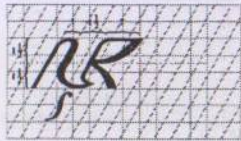
Gambar 49
Aksará murdá: pá

Gambar 50
Aksará murdá: gá

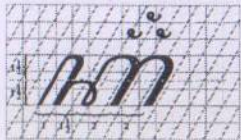

Gambar 51
Aksara murda: ba

Gambar 52
Aksara murda: nya

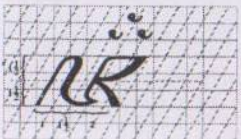
Rékan

Gambar 53
Aksara rékan: kha

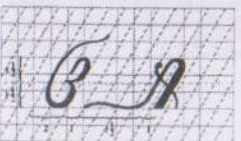

Gambar 54
Aksara rékan: fa/va

Gambar 55
Aksara rékan: nya

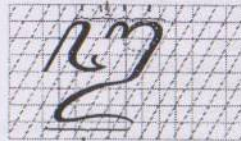
Swará

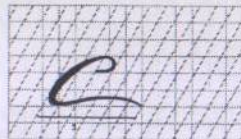
Gambar 56
Aksara swára: a

Gambar 57
Aksara swára: u

Gambar 58
Aksara swára: u

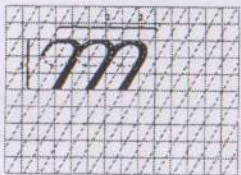

Gambar 59
Aksara swára: é

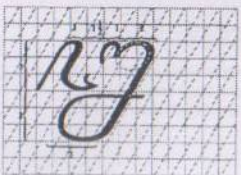

Gambar 60
Aksara swára: o

Angká

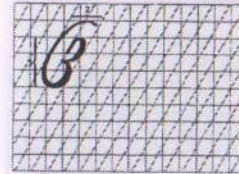
Gambar 61
Angká: 1
(stiji/satunggal)

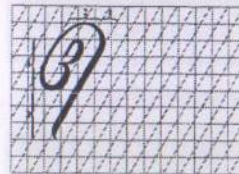
Gambar 62
Angká: 2
(loro/katih)

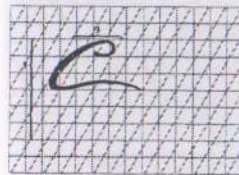
Gambar 63
Angká: 3 (têtu/tigá)

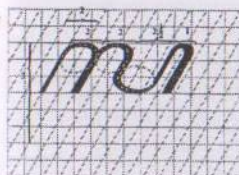
Gambar 64
Angká: 4 (papat/sakawan)

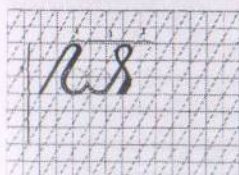
Gambar 65
Angká: 5
(limá/gangsal)

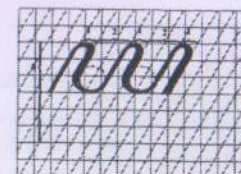
Gambar 66

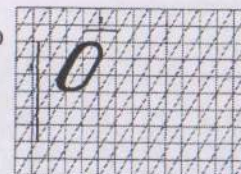
Gambar 67
Angká: 7 (pitu)

Gambar 68
Angká: 8 (wolu)

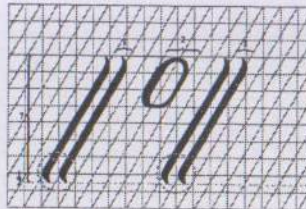

Gambar 69
Angká: 9 (sanga)

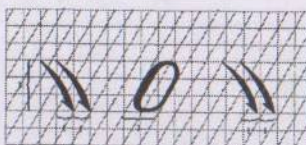

Gambar 70
Angká: 0 (nul/das)

Pádá

Gambar 71 Pádá guru (pádá ugér-ugér)

Gambar 72 Pádá pancak

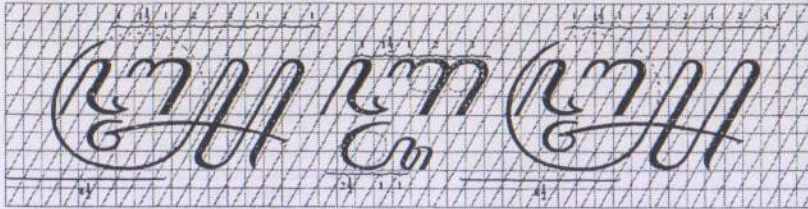
Gambar 73 Pádá luhur

Gambar 74 Pádá madyá

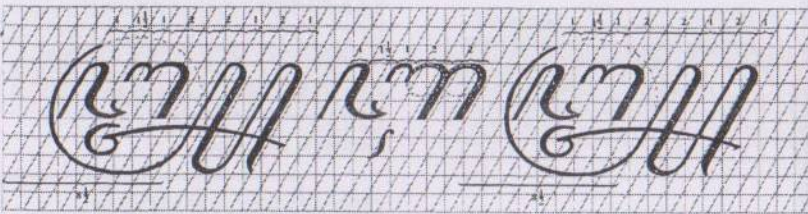
Gambar 75 Pádá andhap

Gambar 76 Purwá pádá/mangajapá bécik

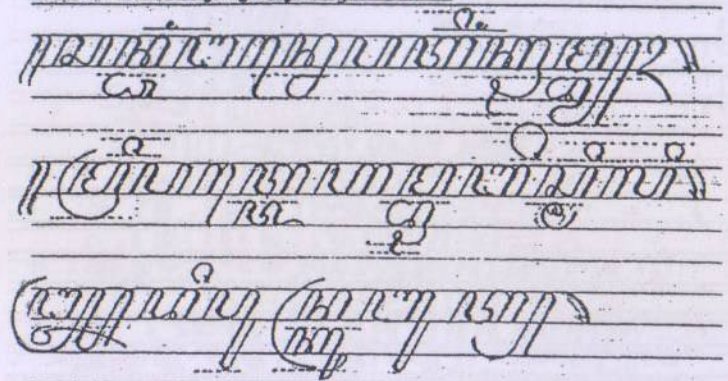

Gambar 77 Madyá pádá/mangajapá mandráwá

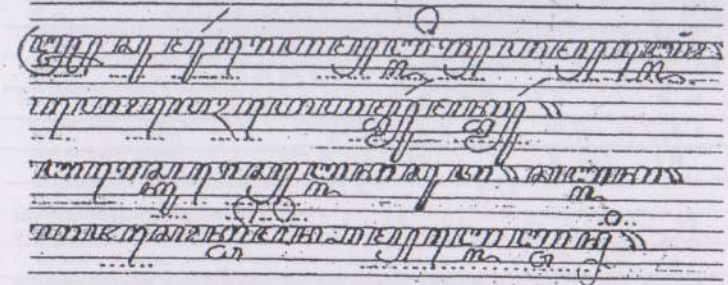

Gambar 78 Wasáná pádá/mangajapá iti (itih)

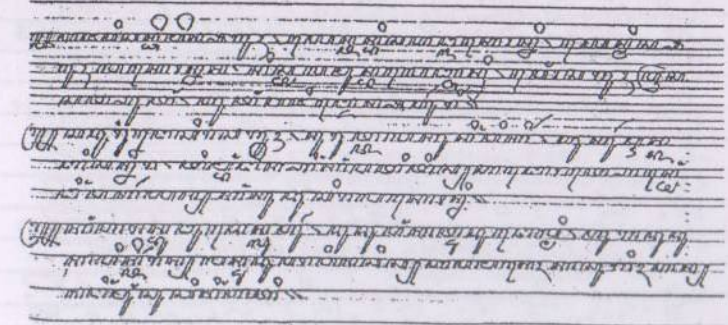
Canto seratan ageng = 1 godhagan = 8 mm.

Canto seratan cikanan = 1/2 godhagan = 4 mm.

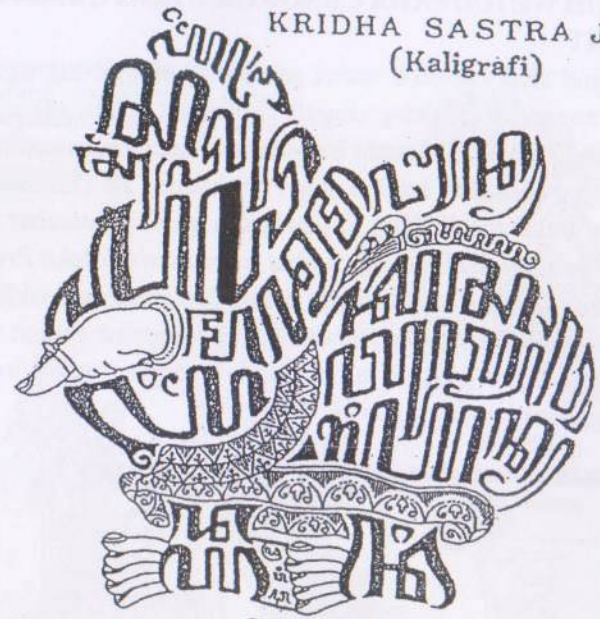

Canto seratan alit = 1/4 godhagan = 2 mm.

Contoh seretan alif (daktos) 2 + 1 maw (1 1/2 maw)

KRIDHA SASTRA JAWA
(Kaligrafi)

SEMAR

KALIGRAFI (KRIDHASASTRA)

Kat. ngan kutha ringkes

- a) Awujud gambar cangkoroan, liarahipun gambar ringgit wacana; Semar, Garang, Potruk, Bagoag. . . utawi ananipun malih.
- b) Salebatipun cangkoroan wau iku serata Arab, Latin, Kanji, Jawi lay.
- c) Seratan wau wujud ukara, caloka, paribasan, lafal, dogma-dogma sapanunggil-anipun.
- d) Samosing seratan liarahipun moagtu surasa pendhidhikan budi pakarti. Mengku pangajab cupadoe para anungas sami ananggih kawlujujaning iag daya tuwin akarat. Apesipun saged migunani dhutag masarakat utawi Nias lan Bangsa.
- e) Gambar kaligrafi utawi Kridha-sastra wau iagkuag langkung kautamahan anung kasandharian seratan, alus, luwes, lessa. Bidos wewangunaning seratan saged wami-wami. Metyong alang-ujuripun, panjauk-celakipun, sandi-titip-ipun laep. maat racipun iagkuag agunggit. Pramila pananipun rudi anggi, cadoo anaglipun maso candru cangkala.
- f) Cupanipun, liarahipun anung kasago reragganing kumar tamu. Wacana ananya atur kula wau; parwa, anaya, wacana nyamaagghaban

Yogyakarta, 4 Juli 1981

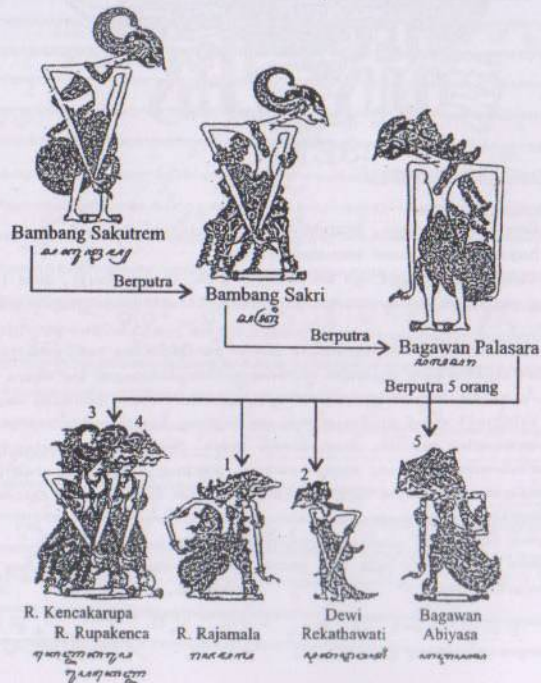
Atur kula,

Antikah

V. KAWRUH WUJUD SĀHĀ CÉNGKOK UTAWI GAMBARING RINGGIT

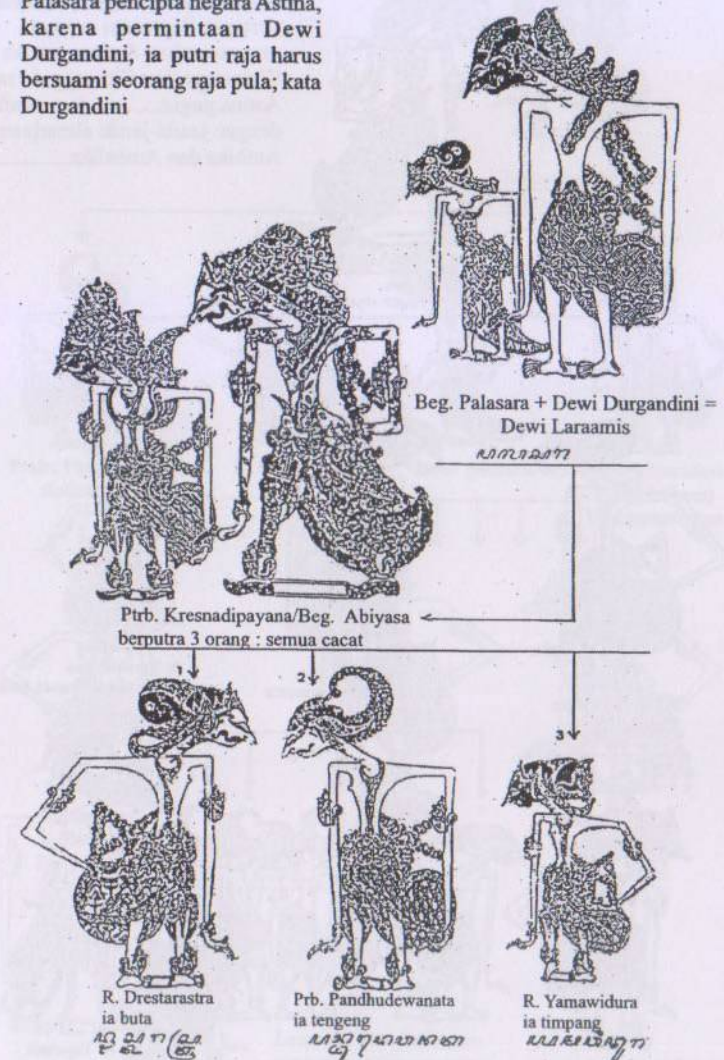
Wujud sĀhĀ céngkok utawi gambaring ringgit ing ngandhap mĕnikĀ pérangan sĀrĀsilahing ringgit kapĕndhĕt wĕtah saking buku anggitanipun Toeriman M kanthi irah-irahan *Wayang Purwa (Silsilah)*, *Jilid 1* awujud makalah kasĕrat ing Purwokĕrto, 28 Oktober 1984. Sasanĕsipun buku mĕnikĀ ugi kaginakakĕn gambar-gamabar ringgit ingkang kapĕndhĕt wĕtah saking gambar *reproduksi (Koleksi Pranowo)* ing buku *Kelir Tanpa Batas* kaanggit dĕning Umar Kayam, rikĀlĀ 2001 babaran Gama Media ing Yogyakarta. Gambar-gambar ringgit mĕnikĀ kaangkah minĀngkĀ sarĀnĀ tambahipun sĕsĕrĕpan ngĕngingi bab kawruh ringgit ing kabudayan Jawi.

SILSILAH BAMBANG SAKUTREM → BEGAWAN ABIYASA

SILSILAH BAMBANG PALASARA → R. YAMAWIDURA

Palasara pencipta negara Astina, karena permintaan Dewi Durgandini, ia putri raja harus bersuami seorang raja pula; kata Durgandini

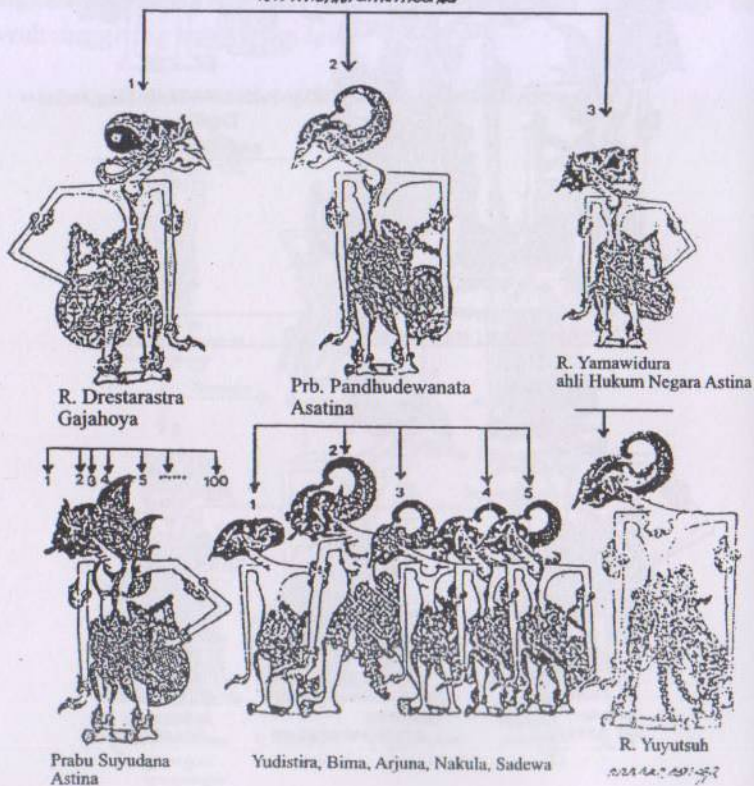

SILSILAH DARI BEG. ABIYASA PANDHAWA DAN KORAWA

Begawan Abiyasa
Saptaarga
ASTI MADI NI ASTI MADI NI

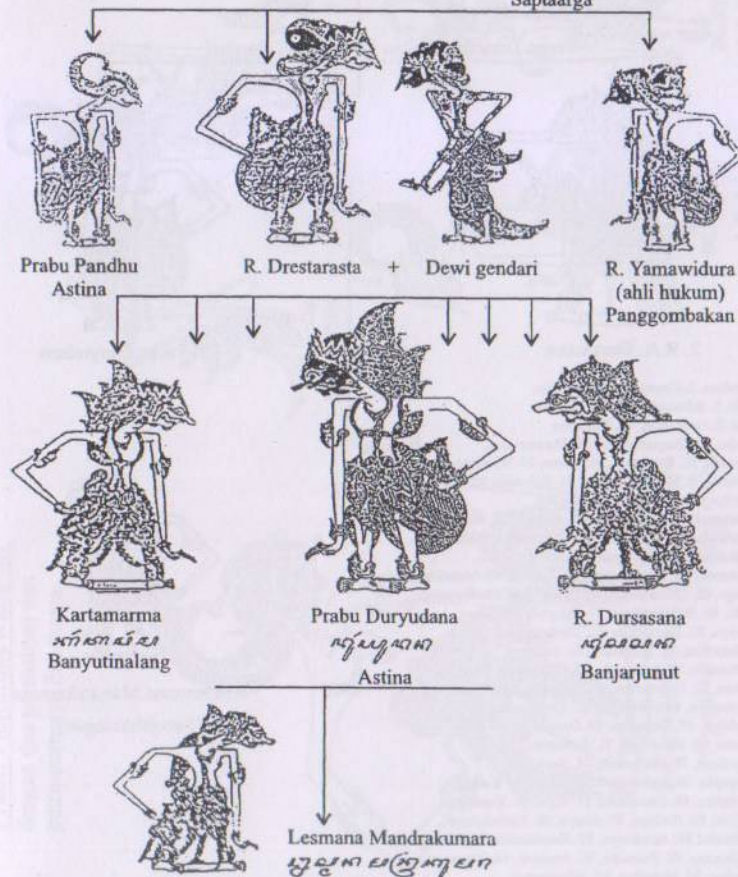
B. Abiyasa dipanggil pulang dari pertapan Saptaarga supaya mengamankan Astina, setelah Citrawirya dan Citranggada raja Astina gugur.....dan menikah dengan janda-janda almarhum: Ambika dan Ambalika.....

SILSILAH DARI ABIYASA →
LESMANA MANDRAKUMARA

Begawan Abiyasa
Saptaarga

PRABU DRESTRARA STRA PEPUTRA 100 (SATA KURAWA)

Prabu Drestrarastra lan garwa Dewi Gendari

2. R.A. Dursasana

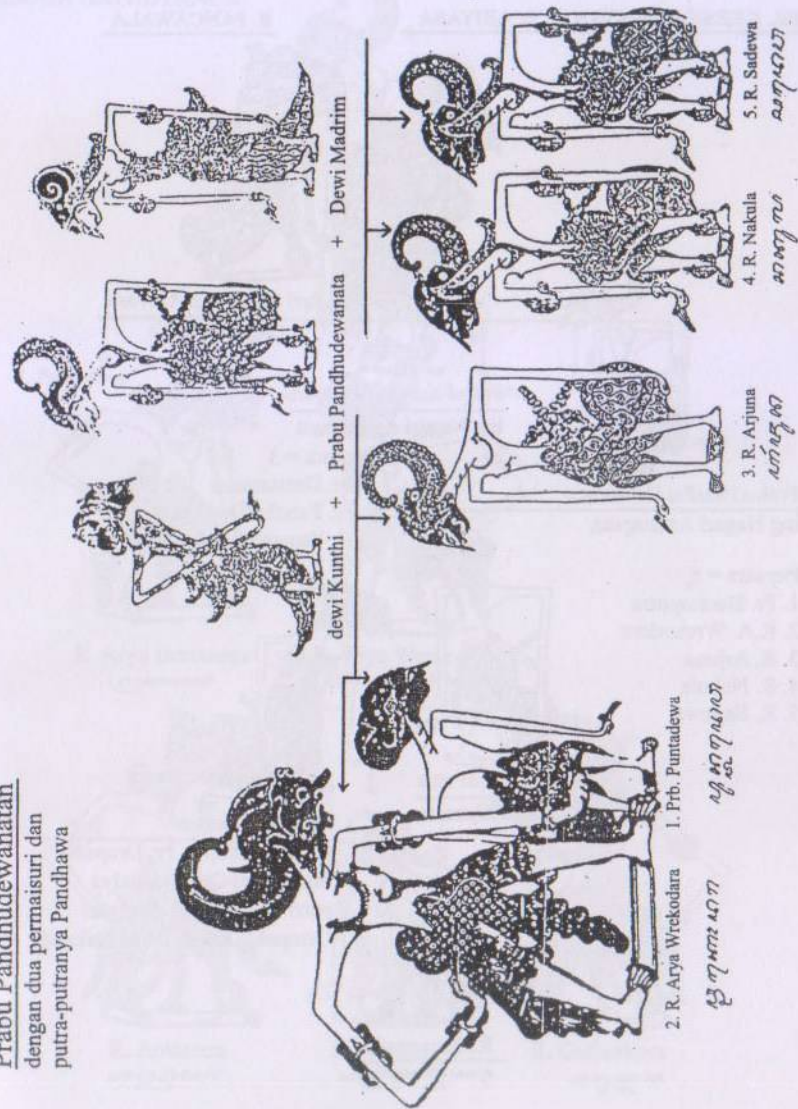
1. Prabu Duryudana

R. Lesmana Mandrakumara
(Sarojabinangun)

1. Duryudana, 2. Dussasana, 3. Dussaha,
4. Dusala, 5. Jalasanda, 6. Sama, 7. Saha,
8. Winda, 9. Anuwinda, 10. Durdarsa,
11. Subahu, 12. Durpadarsana, 13. Durmarsana,
14. Durmuka, 15. Duskama, 16. Karna, 17. Wiwingsati,
18. Wikarna, 19. Sala, 20. Satwa, 21. Sulocana, 22. Citra,
23. Upacitra, 24. Citraksa, 25. Carucitra,
26. Sarasana, 27. Durmada, 28. Durwigaha, 29. Wiwitsuh,
30. Wikatanana, 31. Urmanaba, 32. Sunaba, 33. Nandaka,
34. Upanandaka, 35. Citrawana, 36. Citrawarman,
37. Suwarman, 38. Durwilotana, 39. Ayobau, 40. Mahabau,
41. Citraga, 42. Citrakundala, 43. Bimawega, 44. Bimawala,
45. balaki, 46. Balawardana, 47. Ugayuda, 48. Bima,
49. kankaya, 50. Dredayuda, 51. Dredawarman,
52. Dredaksattra, 53. Somakitri, 54. Anudara,
55. Dredasanda, 56. Jarasanda, 57. Satyasanda, 58. Sanda,
59. Subatsa, 60. Ugraswara, 61. Ugrasena, 62. Senani,
63. Durparajaya, 64. Aparajita, 65. Kundasayin,
66. Wisalaksa, 67. Doradara, 68. Dretahasta,
69. Suhasta, 70. Watawega, 71. Suwarcas,
72. Adityaketu, 73. Wahwasin, 74. Nagadatta,
75. Agrayayin, 76. Kawacin, 77. Kratana, 78. Kunda,
79. Kundadara, 80. Danurdara, 81. Ugra, 82. Bimaratta,
83. Wirabau, 84. Alolupa, 85. Abaya, 86. Rudrakarman,
87. Dredaratta, 88. Anadresya, 89. Kundabedin, 90. Wirawi,
91. Dirgalocana, 92. Pramatta, 93. Pramatti, 94. Dirgaroma,
95. Dirgabau, 96. Mahabau, 97. Wiyudarsus,
98. Kanakadaya, 99. Kundsian, lan 100. D. Dursilawati

Prabu Pandhewanatan
dengan dua permaisuri dan
putra-putranya Pandhawa

PR. KRESNA DIPAYANA - B. ABIYASA →

R. PANCAWALA

Prabu Pandhu Dewanata
ing Nagari Astinapura

- Peputra = 5
 1. Pr. Darmaputra
 2. R.A. Wrekodara
 3. R. Arjuna
 4. R. Nakula
 5. R. Sadewa

Prabu DharmaPutra
ing Nagari Amarta

Peputra = 1

R. Pancawala
ꦑꦤꦕꦮꦭ

Begawan Abiyasa
ing Saptaarga

Prabu Kresna Dipayana
ing Nagari Astinapura

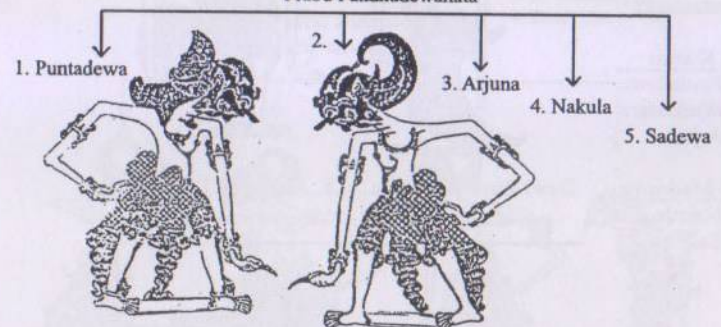
- Peputra = 3
 1. Pr. Drestarastra
 2. Pr. Pandhu Dewanata
 3. R. Yamawidura

Dewi Drupadi
 putra putrinipun Pr. Drupada
 ing Nagari Cempalaradya.
 putri Pr. Drupada di negari
 Cempaka, kakak Dewi Srikandi

**SILSILAH DARI
 PRABU PANDHUDEWANATA
 HINGGA GATHOTKACA**

Prabu Pandhudewanata

R. Arya Bratasena ya R. Arya Wrekodara
ꦑꦫꦠꦱꦺꦤꦺ ꦪꦫ.ꦲꦫ.ꦮꦫꦺꦏꦺꦢꦫ

R. Antasena
ꦑꦤꦠꦱꦺꦤ

R. Antareja
ꦑꦤꦠꦫꦺꦗ

R. Gathotkaca
ꦒꦠꦲꦠꦏ

SILSILAH PRABU PANDHU → PRABU PARIKESIT

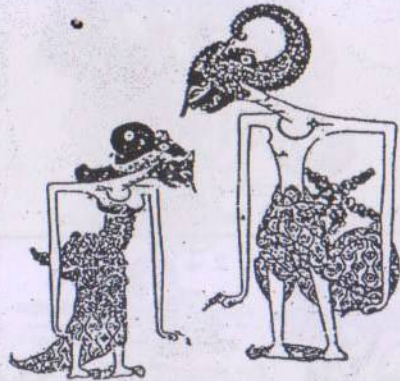
Pr. Pandhudewanata
berputra 5 orang
dari 2 permaisuri

I. Dewi Kunthi

1. R. Puntadewa
2. R. Wrekodara
3. R. Arjuna

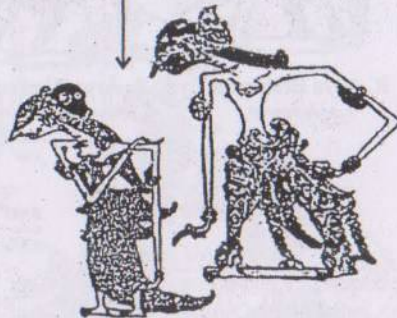
II. Dewi Madrim

1. R. Nakula
2. R. Sadewa

Dewi Wara Sembadra + R. Arjuna (R. Dananjaya)

ព្រះវរាសេនបាទ្រា + ព្រះអរ្យុណ្ណ

Dewi Utari + R. Abimanyu (Angkawijaya)

ព្រះធីតាអរ្យុណ្ណ + ព្រះឧបម៉ាណ្យូ

R. Parikesit (Pr. Kresnadwipayana)
ia menjadi raja di Astinapura
sesudah Bharatayuda

SILSILAH MATSWAPATI RAJA DI WIRATHA

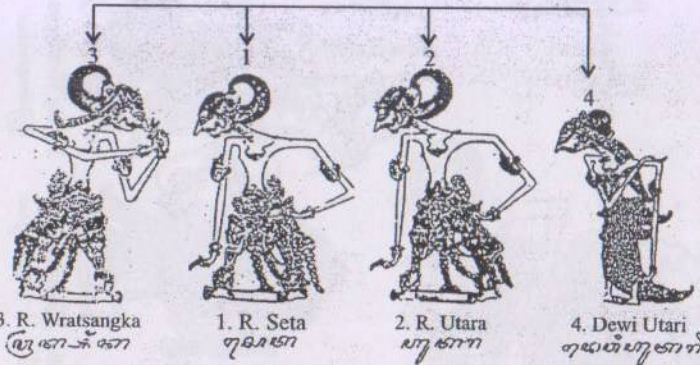

Pr. Matswapati masa mudanya
bernama Dirgandana
mempunyai saudara :
Dewi Durgandini terkenal
Dewi Laraamis

Dewi Laraamis diperistri oleh
B. Palasara

Pr. Matswapati berputra 4 orang
3 pria, 1 wanita
1. R. Seta
2. R. Utara
3. R. Wratsangka
4. Dewi Utari

Prabu Matswapati
ព្រះមាតស្វបាទ្រា

Ketiga ksatria itulah yang mula-mula
menjadi senapati Pandhawa dalam
Barathayuda.
Seta gugur bertanding dengan Bisma,
Utara gugur oleh Pr. Salya, dan
Wratsangka oleh Pandita Durna

Kagarwa : R. Abimanyu
Diperistri:

R. Parikesit (Pr. Kresnadwipayana)
ព្រះធីតាអរ្យុណ្ណ

KILURAH SEMAR
(Bathara Ismaya)
ꦏꦶꦭꦸꦫꦲꦱꦼꦩꦂ
ꦨꦶꦱꦼꦩꦂꦲꦶꦱꦩꦂꦲ

Bathara Asmara
ꦨꦠꦫꦲꦱꦱꦩꦂꦲ

Bathara Yamadipati
ꦨꦠꦫꦲꦲꦩꦂꦢꦶꦥꦠꦶ

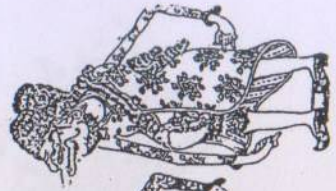
Bathara Surya
ꦨꦠꦫꦲꦱꦸꦫꦲ

Hyang Kamajaya
ꦲꦲꦁꦏꦩꦗꦪ

Hyang Tembara
ꦲꦲꦁꦠꦺꦩꦧꦫ

Hyang Patuk
ꦲꦲꦁꦥꦠꦸꦏ

PARA PUNAKAWAN

Urutan saka tuwa/berurut dari yang tua

Mataraman : Semar, Gareng, Petruk, lan Bagong

Banyumasan : Semar, Bawor, Gareng, lan Petruk

Kyai Lurah Semar
ꦏꦶꦭꦸꦫꦲꦱꦼꦩꦂ

Nala Gareng
ꦤꦭꦲꦒꦫꦁ

Petruk
ꦥꦺꦠꦫꦸꦏ

Carub Bawor

yen Banyumasan ora migunakake Bagong
jika Banyumasan tidak mempergunakan Bagong

Bagong

yen Mataraman ora nganggo Bawor
jika Banyumasan tanpa Bawor

Kyai Lurah Togog

Sarawita (bilung)

Punakawan sabrangan/bala buta, raseksa

BATHARA GURU LAN SAWATAWIS PARA DEWA PUTRA-PUTRINIPUN
dan sebagian para Dewa putra-putrinya

Sang Hyang Tunggal
peputra/berputra

Sang Hyang Wenang
peputra 3

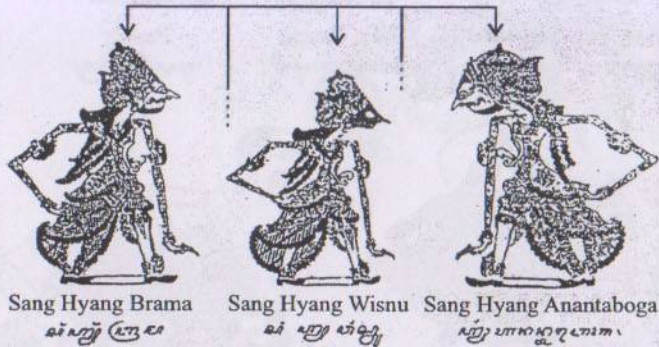
1. Sang Hyang Tejamaya
2. Sang Hyang Ismaya
3. Sang Hyang Manikmaya

Sang Hyang Guru
ꦱꦲꦁꦒꦸꦫꦸ

Sang Hyang Narada
ꦱꦲꦁꦒꦺꦤꦺꦤꦁ

Sang Hyang Endra
ꦱꦲꦁꦒꦺꦤꦺꦤꦁ

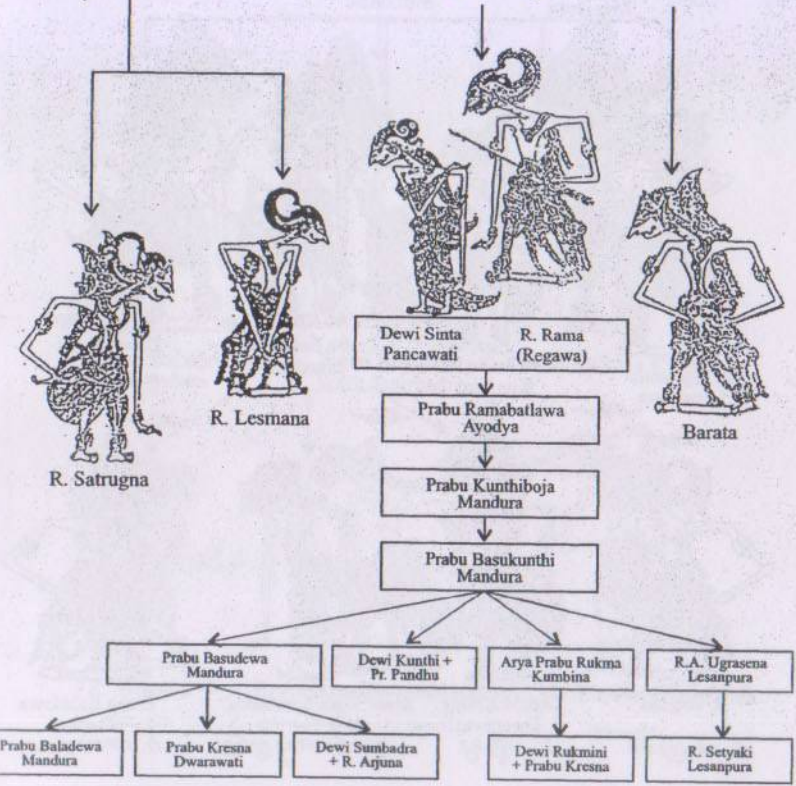
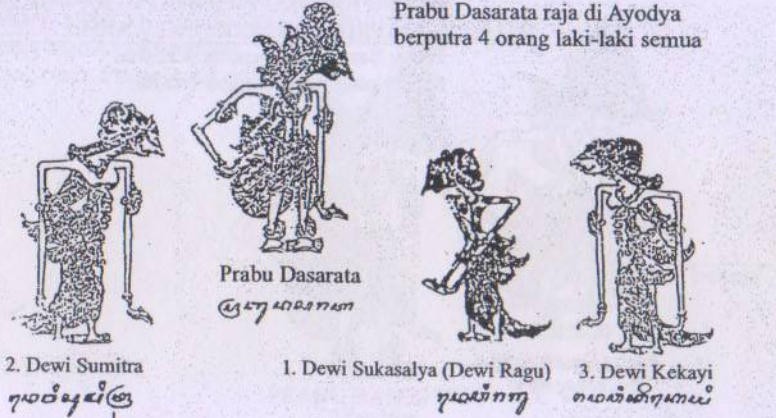

Sang Hyang Baruna
ꦱꦲꦁꦒꦺꦤꦺꦤꦁ

Bethara Kala
ꦧꦺꦠꦫꦏꦭ

Prabu Dasarata raja di Ayodya
berputra 4 orang laki-laki semua

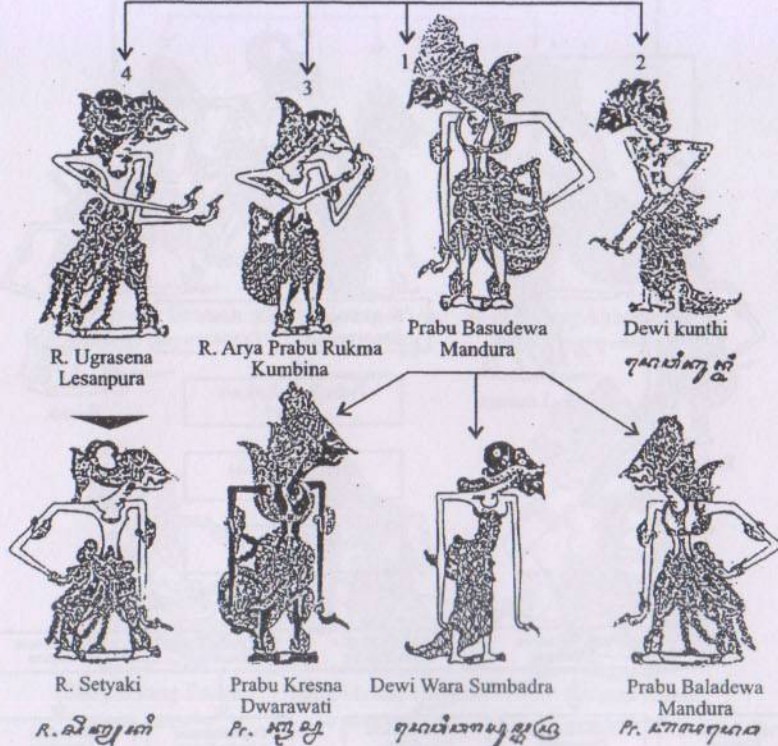
**PRABU BASUKUNTHI BERPUTRA 4 ORANG
TIGA PRIA DAN SEORANG WANITA**

Prabu Basukunthi peputra sekawan
tiga kakung lan satunggal wanita

Prabu Basukunthi
Pr. ၁၇၈၅ ဟူ၍

Mandura

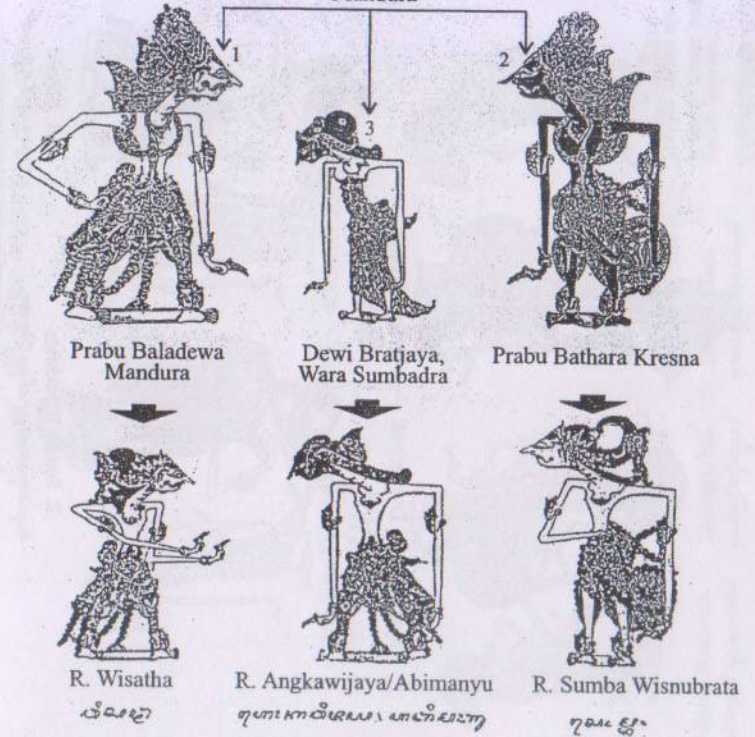
**PRABU BASUDEWA RAJA DI MANDURA
MENGGANTIKAN AYAHANDA PRABU BASUKUNTHI**

Ratu ing Mandura anggentosi
ing kang rama, Prabu Basukunthi

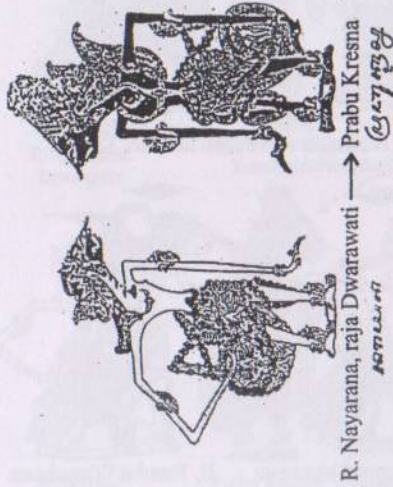
PRABU BASUDEWA
Mandura

Berputra 3 orang
2 pria dan 1 wanita
Peputra tiga, kalih kakung
satunggal putri

PRABU SRI BATHARA KRESNA RAJA DI DWARAWATI
Ratu ing Dwarawati

Ketika muda bemama Nayarana
Nalika enom ajeneng Nayarana

R. Nayarana, raja Dwarawati → Prabu Kresna

R. Sumba Wisnubrata
Satriya Paranggaruda

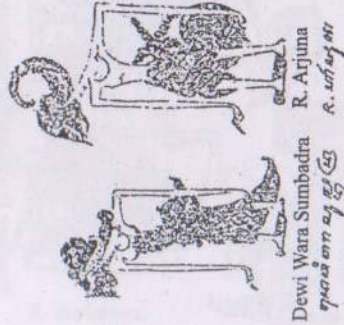

R. Setyaki
Satriya Lesanpura

Patih Udawa
Satriya Widarakandang

R. ARJUNA LAN PARA GARWA
R. Arjuna dengan para istri

Dewi Wara Sumbadra
R. Arjuna
Dewi Srikandi

Dewi Srikandi

Sinawaka

Kandihawa

Jelmaan Wara Sumbadra
jelmaan Srikandi

Batari Dresanala

Endang Ulupi

Dewi Larasati

Batari Supraba

R. Parikesit

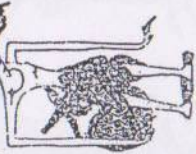
R. Trusthajumna

putra R. Abimanyu
adik Srikandi

R. ARJUNA LAN GARWA PUTRA
R. Arjuna dan anak istri

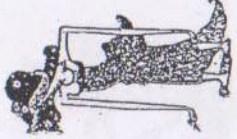
Begawan Ciptaning = R. Arjuna
ketika bertapa di Indrakila bernama
Ciptaning/Mintaraga

+ Dewi Uluপি
D. 4900000

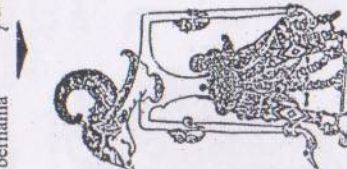
Dewi Dresanala
D. 4900000

Dewi Wars Sumbadra

Bambang Priyambada
B. 4900000

Bambang Irawan
B. 4900000

Dewi Prabasini + Wisanggeni
D. 4900000 + R. 4900000

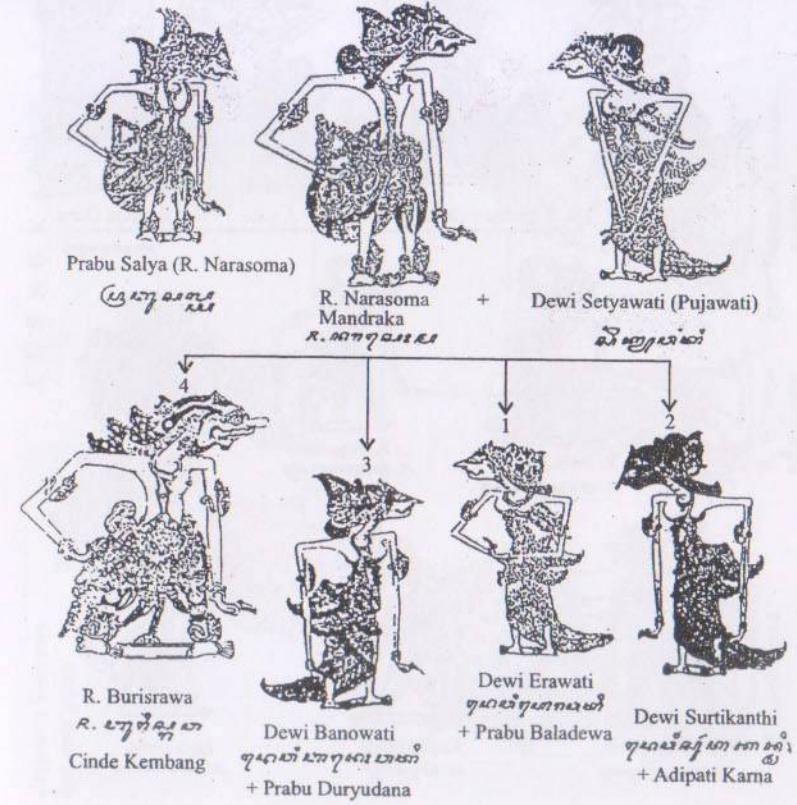

R. Angkawijaya
R. 4900000

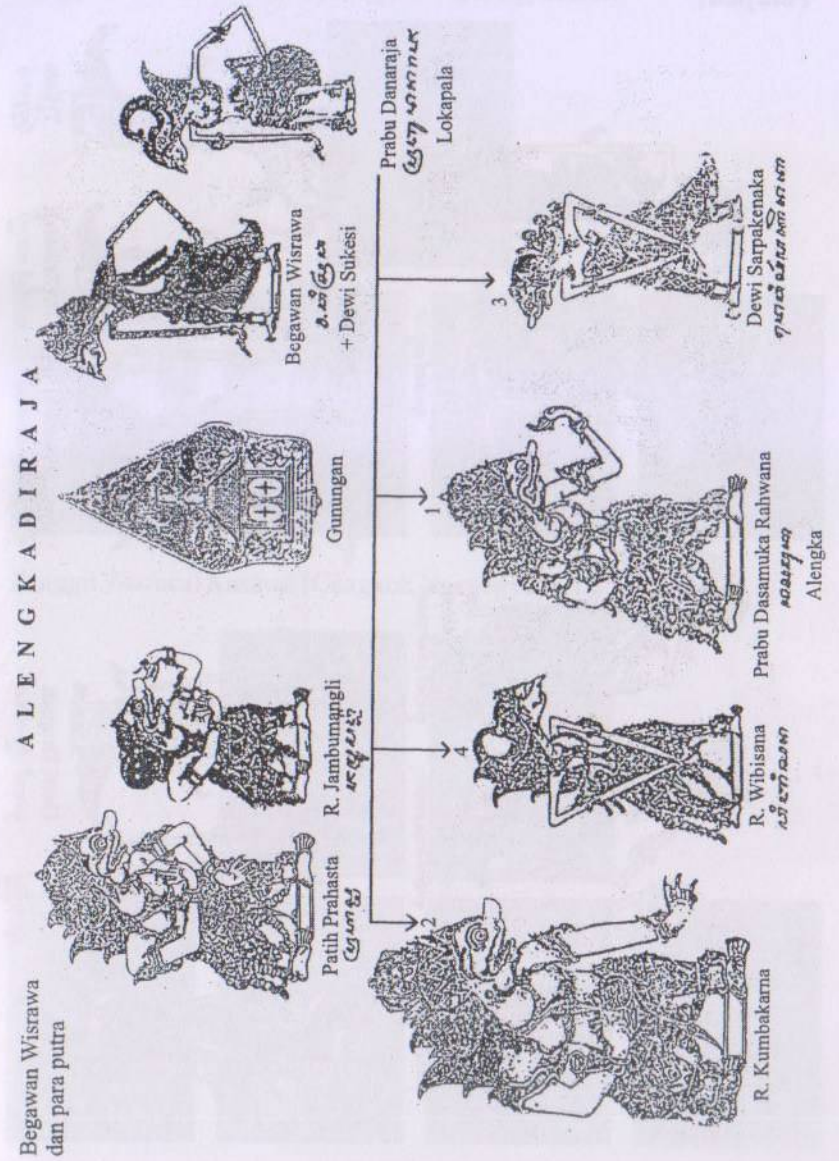
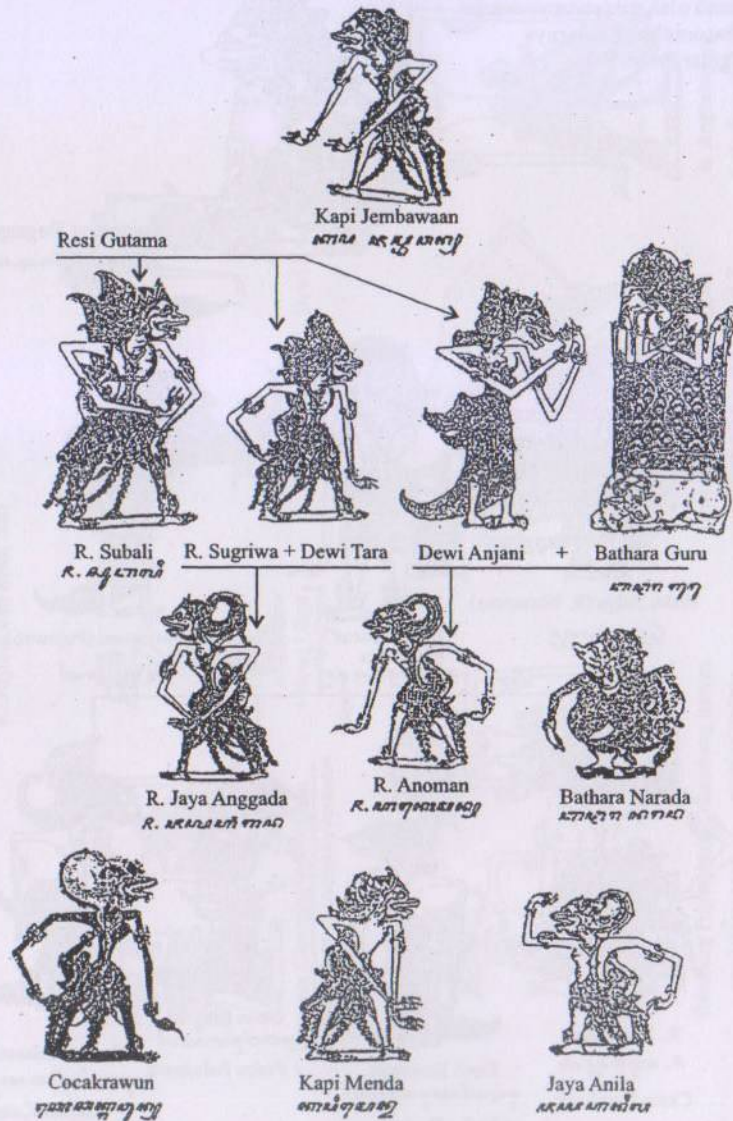
BEGAWAN BAGASPATI
DENGAN ANAK CUCUNYA
ia mati oleh menantunya sendiri
Narasoma yang akhirnya
bergelar Prabu Salya

Begawan Bagaspati
B. 4900000

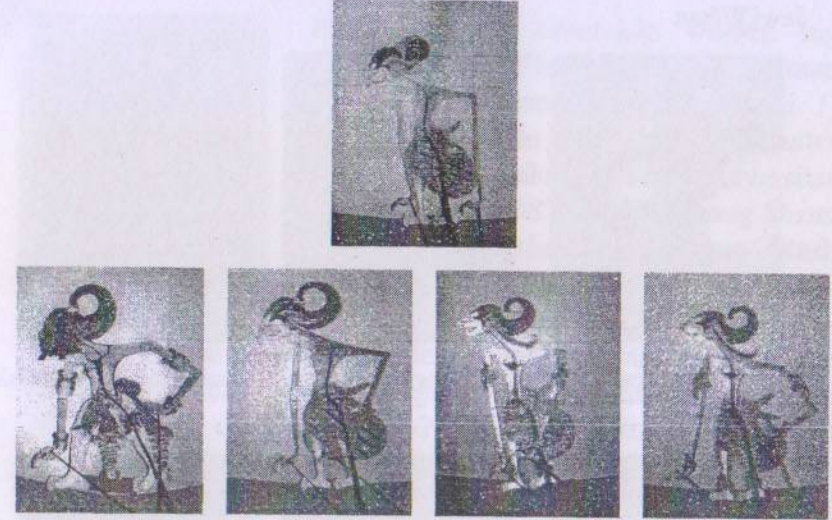
SILSILAH KAPI JEMBAWAAN

Para putri

Ringgit Wacucal Pandâwâ (Céngkok Ngayogyâkartâ)

Ringgit Wacucal Kurâwâ (Céngkok Ngayogyâkartâ)

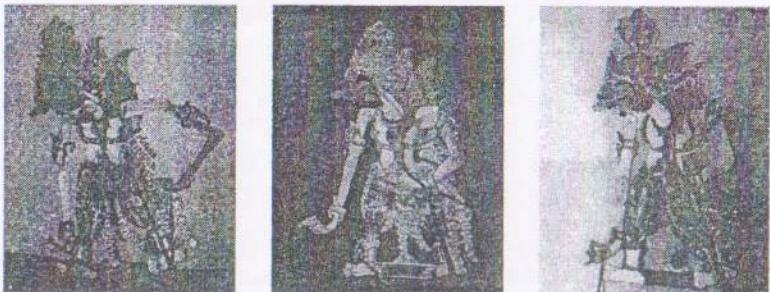
Ringgit Wacucal Gathokácá Céngkok Ngayogyákartá, Surákartá, sáhå
Jawi Wétan

Ringgit Wacucal Dursásaná Céngkok Ngayogyákartá, Surákartá, sáhå
Jawi Wétan

Ringgit Wacucal Dåsámukå Céngkok Ngayogyákartá, Surákartá, sáhå
Jawi Wétan

Profil-ing Panyêrat

Hesti Mulyani kalairakên wontên ing Nyayogyakarta Hadiningrat rikålå taun 1961. Pamulangan luhuripun (*Strata 1*) kagayuh wontên ing Jurusan Sastra Nusantara, Fakultas Sastra Universitas Gadjah Mada (1987), déné ingkang *Strata 2* kagayuh wontên ing **Program Studi Sastra, Jurusan Ilmu-Ilmu Humaniora, Program Pascasarjana Universitas**

Gadjah Mada (2003). Sêratan kanggé nggayuh sarjananipun kanthi irah-irahan *Babad Trunajaya: Bagian Kematian Pangeran Alit (skripsi)*, déné sarjana *S-2-nipun kanthi irah-irahan Serat Asmaralaya: Suntingan teks, Terjemahan, dan Analisis Semiotika (tesis)*. Wiwit taun 1988 dumugi sapriki dados guru wontên ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta. Sêratanipun ingkang gayut kalihan panalitèn, antawisipun "*Falsafah Hidup Jawa dalam Serat Centhini*", "*Bentuk dan Isi Ajaran K.G.P.A.A. Mangkunagara IV dalam Naskah Sriyatna*", "Ajaran Moral dalam *Grénda Budaya Karya Ki Hadiwidjana*", "Penyelamatan Naskah-naskah Jawa Melalui Penelitian Filologi". Sêratanipun ingkang sampun kababar, antawisipun *Pengantar Tatabahasa Sansekerta* (Kanwa Publisher Yogyakarta, 2012) sáhå *Membaca Manuskrip Jawa* (Kanwa Publisher Yogyakarta, 2012).

**REPUBLIK INDONESIA
KEMENTERIAN HUKUM DAN HAK ASASI MANUSIA**

SURAT PENCATATAN CIPTAAN

Menteri Hukum dan Hak Asasi Manusia Republik Indonesia, berdasarkan Undang-Undang Nomor 28 Tahun 2014 tentang Hak Cipta yaitu Undang-Undang tentang perlindungan ciptaan di bidang ilmu pengetahuan, seni dan sastra (tidak melindungi hak kekayaan intelektual lainnya), dengan ini menerangkan bahwa hal-hal tersebut di bawah ini telah tercatat dalam Daftar Umum Ciptaan:

- I. Nomor dan tanggal permohonan : C00201504203, 25 November 2015
- II. Pencipta
Nama : **HESTI MULYANI, M.Hum.**
Alamat : **Perum Griya Pesona B-3 Tangkilan Rt.006 Rw.023
Kel. Sidoarum, Kec. Godean, Kab. Sleman
D.I. Yogyakarta.
Indonesia**
Kewarganegaraan : **Indonesia**
- III. Pemegang Hak Cipta
Nama : **LPPM UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA**
Alamat : **Jalan Colombo No. 1, Karang Malang
D.I. Yogyakarta 55281**
Kewarganegaraan : **Indonesia**
- IV. Jenis Ciptaan : **Buku**
- V. Judul Ciptaan : **KOMPREHENSIS TULIS**
- VI. Tanggal dan tempat diumumkan : **01 Juni 2013, di Yogyakarta**
untuk pertama kali di wilayah
Indonesia atau di luar wilayah
Indonesia
- VII. Jangka waktu perlindungan : **Berlaku selama 50 (lima puluh) tahun sejak pertama kali diumumkan.**
- VIII. Nomor pencatatan : **078120**

Pencatatan Ciptaan atau produk Hak Terkait dalam Daftar Umum Ciptaan bukan merupakan pengesahan atas isi, arti, maksud, atau bentuk dari Ciptaan atau produk Hak Terkait yang dicatat. Menteri tidak bertanggung jawab atas isi, arti, maksud, atau bentuk dari Ciptaan atau produk Hak Terkait yang terdaftar. (Pasal 72 dan Penjelasan Pasal 72 Undang-undang Nomor 28 Tahun 2014 Tentang Hak Cipta)

a.n. **MENTERI HUKUM DAN HAK ASASI MANUSIA
REPUBLIK INDONESIA
DIREKTUR JENDERAL KEKAYAAN INTELEKTUAL
u.b.
DIREKTUR HAK CIPTA DAN DESAIN INDUSTRI**

Dr. Dra. Erni Widhyastari, Apt., M.Si.
NIP. 196003181991032001